

Şiirin Belleğinden Kentin Belleğine Yansımalar: 19. Yüzyıl Şiirinde Ankara

Reflections of the Memory of the Poem onto the Memory of the City: Ankara in the 19th Century Poetry

Özge ÖZTEKİN

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
Prof., Department of Turkish Language and Literature, Hacettepe University, Ankara, Türkiye
oozge@hacettepe.edu.tr
ORCID ID 0000-0001-6764-5047

DOI: 10.5505/jas.2025.78309

Öz

Makalenin amacı, Ankara'nın 19. yüzyıldaki görünümünü devrin bazı klasik şiir örneklerine yansıyan veriler eşliğinde okuyarak kent, mekân ve bellek ekseninde yorumlamaktır. Şiirin estetik işlevi dışında bir arşiv belgesi olma niteliği, disiplinlerarası kültür tarihi çalışmaları açısından son derece önemlidir. Araştırma nesnesi inşa edilirken, geç Osmanlı Dönemi Ankara'sının ayrıntılı tarih yazımında çağın edebiyat dünyasının sağladığı katkıya ışık tutmak istenmiştir. Bunun için 115 divan taranmış, 12 divandaki malzeme esas alınmıştır. Ankara ile ilgili ulaşılabilen her şiir, araştırma nesnesine dâhil edilmiş, ortaya çıkan yeni anlam haritalarıyla çoğul okumaya açık bir metinler evreni kurulmuştur. Konut mimarisi, dinî mimari, saray mimarisi, askerî mimari, kurumsal mimari, eğitim mimarisi, su mimarisi gibi mimarlık türlerini kapsayan inşa ve yeniden inşa (onarım, genişletme, yenileme) faaliyetleri; Ankara vilayetine veya sancağına vali, müşir ya da sancak beyi atamaları; Ankara'nın bazı kaza ve semtleri; şehrin bayındırlığı, asayiş ve düzeni; yeniçeri takibi ve tahkikatı; yaşanan uzun süreli kuraklık ve kıtlığın ardından yağmur yağması; kentin su yollarının ıslah edilmesiyle su sorununun çözülmesi; Ankara demiryolunun yapılarak ilk trenin gelmesi; Boşnak göçmenlerin şehre yerleştirilmesi; divan basımı, mesnevi şerhi; kentin isim etimolojisi, coğrafi ve kültürel simge temsilleri 19. yüzyıl şiiri üzerinden dönemin Ankara manzarasını betimleyen görüntülerdir.

Anahtar sözcükler: Klasik şiir, 19. yüzyıl, Divanlar, Mekânsal bellek, Ankara

Abstract

The aim of this article is to project the appearance of Ankara in the 19th century by considering the image created by examples of classical poetry of the period, and then interpret them onto the axis of city-space-memory. Poetry has certain properties which make it an extremely important source for use in interdisciplinary cultural history studies. The aim of this study was to shed light on the contribution of the literary world of the age to the detailed historiography of Ankara in the late Ottoman period. As part of the research, one hundred and fifteen divans were scanned, with the material in twelve divans being taken as a basis. Every poem about Ankara located during this process has been included in the object of the research, and with the new maps of meaning that emerged, a universe of texts open to plural reading was established. The images depicting the landscape of Ankara during the 19th century through the poetry of the period are as follows: construction and reconstruction (repair, expansion, renewal) activities in various types of architecture; governor appointments to the province of Ankara; some townships and districts of Ankara; public works, order and security of the city; janissary tracking and investigation; rain after a long drought and famine; solving the water problem by improving the city's waterways; the construction of the Ankara railway and the arrival of the first train; settlement of Bosnian immigrants in the city; divan publication and mesnevi commentary; name etymology, geographical and cultural symbol representations of the city.

Keywords: Classical poetry, 19th century, Divans, Spatial memory, Ankara

Giriş

Osmanlı Dönemi'nin Ankara'sı, tıpkı daha önceki tarihi dönemlerde olduğu gibi, belli bir mülki planlamayla değil siyasal, sosyal, kültürel, idari olaylardan etkilenecek gelişimini kendi içinde sürdüren, doğu-batı ticaret yolu üzerinde yer alan, sof üretimiyle öne çıkan bir Anadolu kentidir. Özellikle kale etrafında yoğunluk kazanan sınırlı kent alanı, Geç Osmanlı Dönemi denen 19. yüzyıla gelindiğinde ovaya doğru genişleyen bir gelişim göstermiştir. 1892'de, İstanbul-Bağdat demiryolunun İç Anadolu ayağı olan İzmit-Ankara hattının kente gelişi de bu genişlemedeki etkenlerden biridir. Osmanlı'da ilk nüfus sayımı, 1830'da Ankara'da yapılmıştır. Müslüman nüfus çoğunlukta olmasına rağmen Katolik, Rum, Ermeni, Yahudi, Protestan nüfus da az değildir. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk yarısına dek bir sancak olan Ankara, 1836'da redif askeri birlikleri oluşturulurken eyalet merkezi hâline getirilmiştir. Kent, 1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra da aynı pozisyonadadır. 1840'ta bir eyalet meclisi kurulmuştur. Taşrada bozulan devlet otoritesini güçlendirmek amacıyla Kastamonu, Çorum, Çankırı, Kayseri ve Bozok (Yozgat) sancakları Ankara'ya bağlanmıştır. 1850'de Bozok vilayet olunca Ankara sancağı buraya bağlanmıştır. 1851'de Ankara yeniden vilayet merkezi olmuştur. Pek çok valinin görev yaptığı kentte en uzun süre valilik yapan Abidin Paşa; şehri iyileştirme yolunda çaba göstererek kadim su sorununu çözmüş, bina ve ev yapımında kerpiç ve ahşap yerine kâgiri yaygınlaştırmış, hastane, rüştiye, idadi ve sanat okulu açmıştır. Tanzimat'la getirilen yeniliklerin ve reform hareketlerinin uygulanması kapsamında Ankara öncelikli merkezlerden biridir. Telgraf hattı döşenmiş, posta teşkilatı kurulmuştur. Mülki yönetimle birlikte kent yaşamına kamu binaları dâhil edilmiş, kamu binaları da bürokratik birer aygıt olarak memurları kent yaşamıyla buluşturmuştur. 1870-1871 civarında vilayet matbaası faaliyete geçmiş, 1872'den itibaren *Ankara Vilayet Gazetesi* çıkarılmaya başlanmıştır. 1873-1875 yıllarında yaşanan kıtlık tarım ve ekonomiyi olumsuz etkilemiş, İstanbul hükümetinden zahire ve tohum yardımı yapılmıştır. 1881'deki büyük Ankara yangınından sonra tulumba örgütü kurulmuştur. 1890'lardaki kolera salgını karantinayı getirmiştir. Şehir merkezinde yaşayan halkın yazın kalmak üzere yaptırdığı bağ evlerinin sayısı artmış, yetiştirilen kaliteli üzümlerle şarap üretimi gelişme göstermiştir. Dünya ülkelerine ihraç edilecek şehre ekonomik gelir sağlayan tiftik endüstrisi ile sof ve şalı dokumacılığı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren düşüşe geçmiş hatta yüzyılın sonlarında sadece iç tüketi-

me yönelik üretim yapılmıştır (Eyice, 1972, s. 92; Galanti, 1950, s. 72-74; Çadırcı, 1984, s. 91-94; Denel, 1984, s. 137-138; Özdemir, 1986, s. 49-65; Faroqhi, 1998, s.164-165; Cerasi, 2001, s. 68-69, Aydın ve diğ., 2005, s. 199-203).

Ankara'nın ayrıntılı tarih yazımına resmî belgeler veya belgesel incelemeler kadar, ele alındığı çağın edebiyat dünyasından kimi eserler de sanat ve mimarlık ürünleri gibi katkı sağlamaktadırlar. Bu hem özelde kent tarihi için hem de genelde Osmanlı kültür tarihi için tek yönlü ve düz aktarım yerine daha özgür bir pencereden çoğul bakış açısı ve çok yönlü içerik değerlendirmeleriyle sürecin okunabileceğinin göstergesidir. Özellikle bazı şiirler birer yazılı kültür verisi olarak hem meydana getirilmeleri hem de toplumda algılanma biçimleri bakımından detaylı ve çok katmanlı yorumlar yapılmasına imkân vermektedirler. Nitekim disiplinlerarası kültür tarihi çalışmaları kapsamında, klasik şiir metinlerine yansıyan izleri takip ederek 19. yüzyıl Ankara'sının kentsel unsurlarını (tarihi-coğrafi özellikleri, idari yapısı, geleneksel ürünleri, kültürel simgeleri, mimarisi, vb.) görüntülemek mümkündür. Söz konusu şiirler, poetik estetikten ziyade arşiv belgesi olma nitelikleriyle öne çıktıkları için -tıpkı bir projeksiyon makinası gibi- ışık tuttıkları her yeri kent, bellek ve mekân odağında aydınlatarak sanat tarihi, mimarlık tarihi, kent tarihi, sosyal tarih çalışmalarına yazınsal kaynaklık etmektedir. Kent, kendi gerçekliğinin arka planında şiirsel olduğu kadar mitik bir uzamı da taşımaktadır. Geçmiş, şimdi ve gelecek arasında bir süreklilik olarak toplumsal belleğin varlığı, mekânla doğrudan bağ kuran bir tarihsellik içermektedir. Kente dair şiirin belleğinde yer edinmiş mekânsal veriler de şiir üzerinden anlatılan kent mekânı da hem toplumsal belleğin taşıyıcısı ve aktarıcısı olmaları hem aidiyet duygusu yaratmalarıyla fiziksel sınırların ötesinde, şiirsel sınırların üstünde anlamlar sunmaktadır.

Ankara'nın 19. yüzyıldaki tarihsel ve kültürel arka planını, dönemin şiirleri aracılığıyla değerlendirmeyi amaçlayan ilk akademik çalışma, başkentin belleği olan VEKAM'ın *Ankara Araştırmaları Dergisi*'nde (Özge Öztekin, "Tarih Manzumelerine Göre XIX. Yüzyılda Ankara," 2015, 3(2), s.212-219) yayımlanmıştır. Bu ilk çalışmadan itibaren araştırma kapsamında incelenen her yeni divan metni, farklı temaların yanı sıra Ankara'ya ilişkin unsurların da sistematik olarak taranmasına olanak sağlamıştır. 19. yüzyıl klasik şiirinde Ankara'ya dair örneklerin belirli bir yoğunluğa ulaşması üzerine, elde edilen verilerin yeniden Ankara Araştırmaları Dergisi'nde paylaşılması uygun

bulunmuştur.. Bu makale, söz konusu ilk çalışmanın hem gözden geçirilmiş hem de yeni edebî verilerle genişletilmiş bir versiyonu olarak kaleme alınmıştır. İlk araştırmada yetmiş divan taranmış ve üç divanda yer alan dört tarih manzumesiyle örneklem oluşturulmuştur. Aradan geçen on yıllık sürede, yalnızca tarih manzumeleriyle sınırlı kalınmaksızın Ankara'ya dair ulaşılabilen tüm şiirler araştırma kapsamına alınmıştır. Bu bağlamda 115 divan taranmış, 12 divanda yer alan 45 metinle yeni bir örneklem evreni oluşturulmuştur. İncelenen divanlar, 19. yüzyıl edebiyatında yer alan Pertev, Nuri, Zâ'ik, Sadullah İzzet, Câzib, Ziver Paşa, Natıkı, Tefik, Mahmut Celalettin Paşa, Ağâh Osman Paşa, Fennî ve Reşit Paşa gibi şairlere aittir. Bu metinlerde yer alan şiirlerin nazım biçimleri ve türleri değerlendirildiğinde; kaside, kıt'a, mesnevi, gazel ve müfred gibi biçimlerle medhiye, şehrengiz, kahtıye, tarih manzumeleri ve takriz gibi türlerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bazı şiir metinlerinden yalnızca bir beyit düzeyinde, bazılarından ise baştan sona ya da çok sayıda beyit aracılığıyla faydalanılmıştır. Tespit edilen büyük şiir metinlerinin başlıklarına ve şairlerine aşağıda yer verilmiştir:¹

1. "Tarih Berây-ı Kâşâne-i 'Abdül-hâdî Efendi Der-Ankara" (Pertev)
2. "Ankara Şehrengizi" (Nuri)
3. "Kaside-i Diğer Der-Hakk-ı Ân Gürûh-ı² Muhâlif" (Zâ'ik)
4. "Bu Dahi Ankara Müsellimi Mehmed Ağanın Silah-şörlüğüne Tarih" (Sadullah İzzet)
5. "Bu Dahi Bahâriyye Der-Sitâyiş-i 'Abdu'r-rahmân Müftî Paşa" (Sadullah İzzet)
6. "Devletlü Ğâlib Paşa Efendimize 'Arz Olunan Kasidedir" (Sadullah İzzet)
7. "'İzzet Paşaya Takdim Olunan Kasidedir" (Sadullah İzzet)
8. "Tâce'd-dîn-zâde Dergâhı Ta'mîrine" (Sadullah İzzet)
9. "Tarih-i Diğer" (Sadullah İzzet)
10. "Tarih-i Diğer Berây-ı Ân Dergâh" (Sadullah İzzet)

11. "'İzzet Paşa Tâce'd-dîn-zâde Hazretlerinin Câmi'-i Şerif-i³ Külliyesi Ta'mîr ü Tevsi' ü Tecdid Etdiklerinde Denilen Târihtir" (Sadullah İzzet)
12. "İstîlâh-ı Âbla Devletlü Ğâlib Paşa Efendimize 'Arz Olunan Çeşme Târihidir" (Sadullah İzzet)
13. "Ankara Paşa Sarâyı Ta'mîrine Târihtir" (Sadullah İzzet)
14. "Kâ'im-Makâm-ı Sâbık Rüşdî Paşa Ankara Vâlisi Oldukda Söylenen Târihtir" (Sadullah İzzet)
15. "Devletlü 'İzzet Paşa Hasekî Câmi'ini Müceddeden Binâ Eylediklerine Târihtir" (Sadullah İzzet)
16. "Hâcî Bayram Velî Câmi'-i Şerifiniñ Ta'mîrine Târihtir" (Sadullah İzzet)
17. "Tarih-i Binâ-yı Kışla Der-Ankara" (Sadullah İzzet)
18. "Dâvûd Paşa Ankara Vâlisi Olup Geldigine Târihtir" (Sadullah İzzet)
19. "Ankarada Tâce'd-dîn-zâde Hânkâhında Post-Nişîn-i İrşâd Olan Şeyh el-Hâc 'Osmân Vâfi Efendi Müftî Oldukda Denilen Târihtir" (Sadullah İzzet)
20. "İsmâ'il Paşa 'Azl Olup Yerine Rüstem Bekir Paşa Ankara Vâlisi Olup Feriklik Rütbe-i Celîlesi Verildikde Denilen Târihtir" (Sadullah İzzet)
21. "Rüstem Bekir Paşa 'Azl Olup Yerine 'İsmet Paşa Ankara Vâlisi Olduğuna Târihtir" (Sadullah İzzet)
22. "Bu Dahi Kemâl-Mertebe Hasta İken Söylediği Meşrûhdur" (Sadullah İzzet)
23. "Evrâk-ı Perişânda" (Sadullah İzzet)
24. "Tarih-i Mevlevî-hâne-i Ankara" (Câzib)
25. "Kaside Berây-ı Sitâyiş-i Dâvûd Paşa" (Câzib)
26. "Kaside-i Târih⁴ Der-Sitâyiş-i Vecihî Paşa" (Câzib)
27. "Takriz Berây-ı Dîvân-ı Câzib" (Câzib)
28. "Kışla Târihi" (Ziver Paşa)
29. "Der-Tarih-i Mansıb-ı Sâbıkâ Vâlî-i Bağdâd Dâvûd Paşa" (Natıkı)
30. "Kaside-i Kahtıye" (Tefik)
31. "Ankara Dâire-i Belediyesiniñ İnşâsına Târihtir" (Mahmut Celalettin Paşa)

1 Şiir başlıklarının ve şiir metinlerinin imlası alıntılanan her kaynağa göre değişiklik gösterdiği için standart bir yazım düzeninin uygulanması yoluna gidilmiştir. Şiirlerin kaleme alındığı çağ (19. yüzyıl) göz önünde bulundurularak mümkün olduğunca günümüz Türkçesine göre okunmuştur. Çeviri yazı işaretleri kullanılmamış; uzun ünlüler "â, î, û, Â," nazal n ve gayin harfleri "ñ, ğ, G," hemze ve ayın harfleri ' ile gösterilmiştir. Başlıklarda ve beyitlerde metin tamiri yoluyla yapılan düzeltmeler dipnotlarda gösterilmiştir.

2 Ân Gürûh-ı: Ângerve

3 Şerif-i: Şerifi

4 Kaside-i Târih: Kaside Târih-i

32. “Ankara Vilâyet-i Celîlesi Vâlî-i Sâbıkı Devletlü Zeyne’l-Âbidîn Paşa Hazretleri Şân-ı ‘Âlisinde Söylenilen Kasidedir” (Agâh Osman Paşa)
33. “Târîh⁵ Berây-ı İnşâ-yı Mekteb-i İddâî Der-Ankara” (Agâh Osman Paşa)
34. “Ankara Vilâyet-i Celîlesi Vâlî-i ‘Âlisi Devletlü ‘Âbidîn Paşa Hazretleri Zamânında Nefs-i Ankara-da Elma Dağından Celb ü İcrâ Buyrulan Mâ’-ı Lezîz ve At Bâzârı Nâm Mahalde Müceddeden İnşâ Edilen Çeşme Hakkında Söylenilen Târihtir” (Agâh Osman Paşa)
35. “Ankara Vilâyeti Dâhilinde Çubuk-âbâd Kazâsında Müceddeden İnşâ Olunan Mekteb-i Rüşdî İçin Söylenilen Târihtir” (Agâh Osman Paşa)
36. “Vüzerâ-yı ‘İzâmdan Ankara Vâlî-i ‘Âlisi Devletlü ‘Âbidîn Paşa Hazretleri Tarafından Mevlânâ Celâle’ddîn-i Rûmî Hazretlerinin Mesnevi-i Şerîfine Yapılan Şerhe Söylenilen Târihtir” (Agâh Osman Paşa)
37. “Ankara Sancağı Dâhilinde Bulunan On Kazânın İsmi Cem’ Bir Beytdir” (Agâh Osman Paşa)
38. “Ankara Vâlisi Cevâd Bey Nâmına Yazılan Kasîde” (Fennî)
39. “Merhûm Sırrî Paşa İçin Yazılan Kasîde-i Târihiyedir” (Fennî)
40. “Memdûh Paşa Hazretlerinin Ankara Vâlîliğine Târihtir” (Fennî)
41. “Şimendifere Yazılan Târihtir” (Fennî)
42. “Ankara Vilâyetinde İskân Olunan Boşnak Muhâcirlerinin Levha-i Takdîri” (Reşîr Paşa)
43. “Sûret-i İnşâsı” (Reşîr Paşa)

Ulaşılabilen divanlardan seçilen metinler Ankara kent tarihi açısından önemli malzemeler içermektedir. Şiirlerin ihtiva ettiği konular önce ilgili kaynaklardan okunmuş, sonra şiirlerdeki bilgilerle karşılaştırılmıştır. 19. yüzyıl klasik şiiri üzerinden Ankara okumaları çeşitli boyutlarda biçimlenmektedir. Tarih manzumeleri yoluyla kronolojik seyir takibi yapılabileceği gibi diğer şiirler yoluyla tarihî, sosyal, idari, edebî göndermeler ya da isim etimolojisi, coğrafi ve kültürel simge temsillerini de izlemek mümkündür. Hicri tarihlerin miladi karşılıklarında Unat, 1994’ten yararlanılmıştır. Yıl olarak tam karşılığı bilinmeyen miladi tarihlerde ikili gösterim tercih edil-

miştir. Bir şairin (Sadullah İzzet) divanındaki bazı tarih manzumelerinin son beytinde hicri yılın yanına Arabi ayı da yazması, miladi tarihe çeviride daha net hareket etmeyi sağlamıştır. Alıntılanan tarih manzumelerindeki bütün hicri tarihler ebced hesabıyla yeniden toplanarak aritmetik kontrolü yapılmıştır.

19. Yüzyıl Klasik Şiiri Üzerinden Ankara Okumaları

Kronolojik Seyre Dayalı Veriler:

- H.1214 (M.1799-1800)

Abdülhâdi Efendi köşkü inşa edilmiştir. Ankara’da vakıf hayratı bulunan bir ailenin ileri gelenlerinden âlim Abdülhâdi Efendi, Anadolu beylerbeyi Karaca Bey’in torunlarından (Konyalı, 1978, s. 38). Devrin şairlerinden Pertev, bir tarih manzumesinde (Bektaş, 2007, s. 660) bu inşadan bahsederek gönle hoş gelen nakışlarının çok güzel yapıldığını söylemektedir. Son beytin ikinci dizesinde geçen ve “Hâdî’nin mutluluk evi” anlamına gelen “sa’âdet-hâne-i Hâdî” tamlamasının ebced hesabına göre aritmetik toplamına, birinci dize başındaki “gelip üçler” ifadesi gereği üç ekleyerek bu köşkün inşa tarihini vermektedir:

O rûtbe zib ü zînet buldu kim bu hâneneñ şâyân
Nukûş-ı dil-pezi eylese dem-beste Bihzâdî

...

Gelip üçler hidâyetle edince sem’ime ismâ’
Dedim târihini Pertev sa’âdet-hâne-i Hâdî [1211+3=1214]

- H.1233 (M.1818)

Sait Galip Paşa, Ankara Sancakbeyi olmuştur. Ulaşılabilen kaynaklarda (Mehmed Süreyya, 1996b, s. 544; Fişne ve Yıldırım, 2021, s. 43), Niğde valiliğinden sonra Ankara Valisi olduğu hatta buraya da Ağustos 1818’de atandığı yazılıdır. Dönemin şairlerinden Sadullah İzzet bir tarih kasidesi yazarak (Atik, 2016, s. 129), yüzünün ışığıyla gelip bu şehri süsleyen Sait Galip Paşa’nın Ankara’ya atanmasını kutlamaktadır:

Kudûm-ı pâkine târih için yazmış şu mısra’ı
Gelip bu şehri tezyîn eyledi pertevle didârı [1233]

- H.1234 (M.1818-1819)

5 Târih: Târih-i

Tacettin Dergâhı onarılmıştır. Ankara Hamamönü'nde, 17. yüzyılda yaptırılan Tacettin Külliyesi'nin içindeki dergâhın M.1818-1819'lu yıllarda tamir edildiğine dair ulaşılabilen kaynaklarda (Öztürk, 2010; Çaycı, 2011; Köç, 2022) herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Ankara Şerîye Sicili'ndeki bir kayda göre (Çaycı, 2011, s. 318), H.1238 / M.1823'te dergâhın varlığı bilinmektedir. Dönemin edebiyat dünyasından bir şairin Divan'ındaki üç tarih manzumesinde de H.1234 yılının geçmesi dikkat çekicidir. Sadullah İzzet ilk tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 179, 180), Galip Sait Paşa'nın dergâhı genişletip onarttığını söylemektedir. Son beytin ilk dizesindeki noktalı harflerin toplamına, ikinci dizesindeki noktasız harflerin toplamını ekleyerek (904+320=1234) tamir tarihini vermektedir. Tek beyitlik ikinci tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 193) şair; "dedem, eşigine başını koy, Tacettin dergâhı budur" diyerek dizedeki noktalı harflerin ebced hesabına göre aritmetik toplamından, ilk dizedeki "çıkıp üçler" ifadesi gereği üç çıkararak tamir tarihini vermektedir. Üçüncü tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 193, 194) ise şair; zamanla yıkılan dergâhın duvarlarının Galip Sait Paşa tarafından yenilenerek tamir ettirildiğini söylemekte ve yine son beytin her iki dizesinde noktalı harflerin ebced hesabına göre toplamıyla ayrı ayrı tamir tarihini vermektedir:

Hazret-i Sultân Tâce'd-dîn velî
Hâk-i pây-i kuhl-ı çeşmân-ı enâm

...

Bendesi Gâlib Sa'id Paşa anıñ
Hidmet-i dergâhın etdi iltizâm

...

Dergehin tevsî' ü ta'mîr eyleyip
Feyzine mazhar olup oldu be-kâm

...

Cevherî harfiñe evvel mısra'ın
Sâde-i sâniyle buldukda nizâm

...

'Aşk ola saña 'azizim et tavâf [914]
Ka'betü'l-'uşşâk oldu bu makâm [320]

*

Çıkıp üçler dedi cevher gibi târihini 'İzzet
Dedem eşigine baş ko budur dergâh-ı Tâce'd-dîn [1237-3=1234]

*

Cenâb-ı kutb-ı âlem hazret-i Sultân Tâce'd-dîn
Melâz ü melce' oldu âstânı ehl-i îmâna

...

İlişmişdi cidâr-ı dergehine rûzgâr âhir
Dil-i 'uşşâk gibi bir parça yüz tutmuşdu vîrâna

Murâd etdi anıñ mi'mâr-ı kudret şimdi tecdîdin
Edip ilhâm dil-i Gâlib Sa'id Paşa-yı devrâna

Teveccüh eyledi ta'mîre sarf-ı nakd ü himmetle
Mu'âdil kıldı zînetde dil-i rûşen-zamîrâna

...

Bu dergâhıñ Sa'id Paşaya evfak düşdü ta'mîri [1234]
Bu yüzden bende-i hâs ola Tâce'd-dîn Sultâna [1234]

• H.1234 (M.1818-1819)

Ankara Paşa Sarayı tamir edilmiştir. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Özdemir, 1986, s. 45; Avcı, 2017, s. 124, 125; Fişne ve Yıldırım, 2021, s. 45), 1815-1840 yılları arasında Ankara'ya atanan valiler, maiyetleriyle birlikte konak ya da sarayda yaşamaktadırlar. Hatta Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede, Sait Galip Paşa'nın kendisine tahsis edilen bir sarayda oturduğu bilgisi geçmektedir. Birkaç kez tamir ettirildiği belirtilmesine rağmen, 1848'den önce bir onarım tarihi yoktur. Devrin şairlerinden Sadullah İzzet bir tarih manzumesi yazarak (Atik, 2016, s. 200, 201, 202); Sait Galip Paşa'nın şehre ayak basar basmaz bayındırlık faaliyetlerine başladığını, pek çok binayı yeniden inşa ettirdiği gibi yeni binalar da yaptırdığını anlatmaktadır. Bunlardan biri de, kendisinin oturduğu yüce saraydır. Duvarı yıkık, içi virandır; kapısından güneş ışığı girmekte, tavanından yıldızlar seyretilmektedir. Yıkılıp temeli sağlamlaştırılarak sanki yeniden inşa eder gibi yapılmış, böylece ölü saray da yeniden canlanmıştır. Üstelik bütün bunlar çok kısa zamanda gerçekleşmiştir. Her bir oda düzenlenerek birbirinden güzel olmuştur. Gönül açıcı yazlık kısmıyla, süslü kışlık bölümüyle üzüntüyü dağıtan bir mekân ortaya çıkmıştır. Binanın şanına layık sanatlı bir tarih levhası yazılarak ön yüzüne asılmıştır. Şair, son beyitte "Sait Paşa'nın lütfunun tecellisi bu devlet evini bin iki yüz otuz dörtte benzersiz yaptı" diyerek tamir tarihini vermektedir:

Niçe paşa-yı zî-şândır ki yümn-i makdemi kılmış
'İmâretle o şehir-i dil-keşi bağ-ı İremâsa

Esâs-efgen olup mi'mâr-ı çâbü-k-dest-i ihsânı
Niçe nev-tarh u âsâr-ı cedid etdi hemân peydâ

Biri ez-cümle bu ‘âlî-sarây-ı âsafıdır kim
Şebîh olursa olur buña ancak cennet-i me’vâ

Cidâr-ı rahne-dârı sine-i pür-dâğa dönmüşdü
Harâb idi derûnu hem-çü kalb-i ‘âşık-ı şeydâ

Der ü dîvârı hâ’il olmaz idi pertev-i şemse
Temâşâyâ degildi sakfı mâni’ encümü aslâ

...

Ne a’lâ yaptı gûyâ yeñiden vaz’-ı esâs etdi
Mesîh-i lutfu ol mürde sarâyı eyledi ihyâ

O deñli az vakitte yaptı kim mi’mâr-ı ihsânı
Sinimmâr ki hayâl etmezdi dahi sûretin hulyâ

Nizâmın buldu her bir oda oldu birbirinden hûb
Masîfi dil-güşâ meştâsı zîbâ cây-ı gam-fersâ

...

Binânın şânına gâyet muvâfık düşdü san’atla
Yazılsın cebhe-i dîvâra bu târîh-i hayret-zâ

Biñ iki yüz otuz dörtde edip ced bî-bedel yaptı [1234]
Bu devletgâhı el-hak cilve-i lutf-ı Sa’îd Paşa

- H. Zi’l-ka’de 1234 (M. Ağustos 1819)

Ankara’nın su sorunu Sait Galip Paşa sayesinde çözüm-
lenmiştir. Sadullah İzzet, su yollarının ıslahı dolayısıyla
yazdığı bir tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 191, 192);
su ve suyla ilgili sözcüklerden oluşan bir tenasüp eşliğin-
de bunu anlatmıştır. Paşa’nın gelişyle Ankara’nın şeref
bulduğunu ve kente ayak basmasından itibaren o hara-
benin bayındır hâle geldiğini söylemektedir. Uzun za-
mandır şehrin su yolları bozuktur. Öyle ki; kiminin ismi
“kuru çeşme,” kiminin de “akmaz’dır. Hamama gidenler
bile suyun lüzumunu şiddetle duymaktadırlar. Su ise sey-
yah olmuştur, herkes onu aramaktadır. Galip Paşa gelir
gelmez suyun akıntı yolunu tamamen onararak şehrin
her yerine akmasını sağlamıştır. Yolları o derece sağlam
tamir etmiştir ki, sular borunun içinden sızmayacak bi-
çimde serbestçe akmaktadır. Çeşmeler şelale olmuş, su
şarılıtsıyla taslar tamamen dolarak içmeye hazırdır. Şair,
son beytin ikinci dizesinde “Sait Paşa’nın yolunda An-
kara suyunu buldu” cümlesindeki harflerin toplamına
birinci dize başında “bir... giricek” ifadesi gereği bir ekle-
yerek ebced hesabına göre tarihi vermektedir:

Ankara zât-ı şerîfiyle şeref-yâb olalı
Sâdıkım maksem-i ‘adl oldu desem da’vâda

Âb u tâb-ı kadem-i yümn ü şeref tev’emi çün
Etdi te’sis-i ‘imâret o harâb-âbâda

...

Bozulup ya’nî su mecrâları şehriñ niçe dem
Kuruyup pâk teyemmümgehi idi zühhâda

...

Kiminiñ nâmı Kuru Çeşme kimi Akmaz olup
İstîlâhı da susuz eder gelirse yâda

Sorma hammâmları elbetde girenler derler
Çekdik ‘üryân katı zahmet bugün istiskâda

...

Âb ise ehl-i tarîkat gibi seyyâh olup
Mürşid ü ehl-i kerem arar imiş sahrâda

...

Etdi mecrâsını bi’l-cümle o âbın ta’mîr
Akdı her sûya su ol şehri cihânâsâda

Öyle ta’mîr-i kavî eyledi kim yollarını
Şimdi su sızmaz olup akmada âb âzâde

...

Âb-şârı bütün işrâb eder çeşmelerin
Tâs tamâm doldu buyur iç dedigin ‘ubbâda

...

Bir uğurdan giricek şehre su târîh dedim
Ankara buldu suyun rây-ı Sa’îd Paşada [1233+1=1234,
Zi’l-ka’de]

- H.1236 (M.1821)

Rüştü Paşa, Ankara Valisi olmuştur. Ulaşılabilen bir kay-
nakta (Mehmed Süreyya, 1996e, s. 1406), Zilhicce 1236 /
Eylül 1821’de Ankara ve Çankırı sancaklarının kendisine
verildiğini yazmaktadır. Devrin şairlerinden Sadullah İz-
zet, bir tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 197, 198); ev-
liyalar kaynağı Ankara beldesine Rüştü Paşa’nın Vali ol-
duğunu söyleyerek, vezirlerin kutbu olan Rüştü Paşa’nın
Ankara Valiliğini kutlamaktadır. Şair, son beytin her iki
dizesinde de ebced hesabıyla ayrı ayrı atanma tarihini
vermektedir:

Belde-i Ankara kim mecma’-ı ehlu’llâhdır
Yine bir ehline ısmarladı anı Mevlâ

Ya'nî şeyhü'l-vüzerâ hazret-i Rüşdî Paşa
Oldu ol beldeye vâlî-i himâyet-pîrâ

...

Ankara şehrine mes'ûd ola oldu vâlî [1236]
Vüzerâ kutbu cihân vâhibi Rüşdî Paşa [1236]

♦ H.1241 (M.1825-1826)

Ankara Mevlevihanesi onarım görmüştür. Ulaşılabilen kaynaklarda (Galanti, 1950; Kalfazade, 1993; Seçkin, 2010; Köç, 2012; Öztürk, 2014), H.1261'de bir tamirden söz edilmektedir, ancak H.1241 ve Nûrî Paşa bilgisi hiçbirinde yoktur. Dönemin Ankaralı şairi Câzib bir tarih manzumesinde (Yılmaz, 2010, s. 520-521); uzun yıllardır viran bir durumda olan mevlevihanenin, vezir Nuri Paşa'nın lutfuyla bayındır hale getirildiğini söyler. Bina'nın harap hâlini klasik şiirin geleneksel mazmunlarından biriyle tasvir ederek, onu aşığın gönlüne benzetir. Tekkenin yapı olarak parlaklık artıran bir güzelliği vardır ama "hele kemer ve kubbesi, en yüce kubbeyi / gökyüzünü bile kıskandıracak" güzelliğindedir. Son beytin ikinci dizesinde şair, "azizim, bu Mevlana dergahı açıldı" diyerek; ebced hesabıyla oluşturduğu aritmetik toplama, ilk dizedeki "hû"nun sayısal değerini de ekleyip tarih mısraını verir:

Vezîr ibni vezîr ol Nûrî Paşa-yı keremdir ki
Yed-i lutfuyla âbâd etdi çün virâneyi hakkâ

Dil-i 'âşık gibi virân iken bu hânkâh evvel
Görüp âbâdına himmet buyurdu ol kerem-pîrâ

...

Ne zîbâ tekye-i revnak-fezâ kim tâk-ı dil-cûsın
Görüp reşk-âver olursa 'aceb mi kubbe-i 'ulyâ

...

Gelince hû sadâsı gûşuma Câzib dedim târîh
Güşâd oldu 'azîzim şimdi bu dergâh-ı Mevlânâ
[1230+11=1241]

♦ H.1249 (M.1834)

İzzet Paşa, Ankara Müşirliğine atanmıştır. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Çadırcı, 1963, s. 65, 75; Mehmed Süreyya, 1996c, s. 850; Gülenç İğdi, 2009, s. 51), Ramazan 1249 / Ocak 1834'te vali olan İzzet Mehmet Paşa, Redif-i Mansûre Ankara müşirliği adı altında bir araya getirilen Ankara, Çankırı, Kastamonu, Viranşehir, Çorum Müşiri yapılmıştır. Devrin şairlerinden Sadullah İzzet, kendisine bir tarih kasidesi takdim ederek (Atik, 2016, s. 158, 160);

Çankırı, Karahisar ve Ankara'nın böylece şeref bulduğunu söylemektedir. "İzzet Paşa üç makamı süsleyerek sevindirdi" dizesindeki noktalı harflerin ebced hesabına göre toplamına simetrik olarak "düşdü... bir" ve "kıldı... üç" gereği üç çıkarıp bir ekleyerek Paşa'nın atanma tarihini vermektedir. İkinci Mahmut'un iç güvenliği sağlamak için Asâkir-i Mansûre'ye bağlı olarak kurduğu redif teşkilatına göndermede bulunan Şair, Paşa'nın bu askerlerin başına getirildiğini belirtmektedir:

Hamdülillâh ki zâtıyla şeref-yâb oldu
Kankırı Karahisâr Ankara üç ümm-i bilâd

...

Düşdü tevcîhde bir dâne mücevher târîh
Kıldı 'İzzet Paşa üç mansıbı zeyn ü dil-şâd [1251-3+1=1249]

...

Himmeti Ankara şehrinde bi-'avni'l-Mennân
Az müddetde cüyüş etdi mükemmel icâd

Ya'nî kim 'asker-i Mansûre redifin kıldı
Fen-i ta'limde mümtâz ki hep pâk-nijâd

♦ H.1251 (M.1835-1836)

Haseki Camisi yeniden inşa edilmiştir. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Konyalı, 1978, s. 51-52; Gülenç İğdi, 2009, s. 52) cami, Tahtakale sokağında olup bitişiğindeki medreseyle birlikte yanmış, İzzet Paşa yanan camiyi yeniden yaptırmıştır. Dönemin şairlerinden Sadullah İzzet bu konuda bir tarih manzumesi yazarak (Atik, 2016, s. 205, 206), Haseki Sultan'ın eserlerini canlandıran İzzet Paşa'nın böylece onun ruhunu da şâd ettiğini söylemektedir. Yıllar önce alışveriş çarşısının tutuşmasıyla cami de alev almış, içindeki dükkânlar ve diğer eşyalarla bütün pazar yanmıştır. Cami, uzun yıllar harap kaldıktan sonra Paşa sayesinde temelinden yeni baştan inşa edilince içi aydınlık, dışı süslü hâle gelmiştir. Böylece Ankara şehrinin de kıymeti artmıştır. Şair son beytin her iki dizesinde, ebced hesabıyla ayrı ayrı iki yeniden inşa tarihi vermektedir:

Keremi ile cenâb-ı Hasekî Sultânî
Rûhunu şâd edip âsârını kıldı ihyâ

Bundan akdem tutuşup çâr-sûy-ı dâd u sitâd
Sûk-ı câmi'de hemân-dem ki 'alevlendi kazâ

Satdı esvâkı kazâ oldu bahâsı âteş
Gitdi bi'l-cümle dekâkin ile sâ'ir eşyâ

Ol zamân şerm-i 'usâtıyla yanıp bu câmi'
Yanarak Hâlika i'mârını etmişdi ricâ

Kalb-i fâsık gibi kalmışdı niçe sâl harâb
Baht-ı mücrim gibi olmuşdu hemân nâ-peydâ

Şimdi ol zât-ı kerem-kâr li-merzâtî'llâh
Temelinden yine bu câmi'i kıldı inşâ

Dil-i âgâh gibi oldu derûnu pür-nûr
Cild-i mushaf gibi hem oldu birûnu zibâ

...
Nâm-ı vâlâ-yı şehinşâha binâ olmağla
Ankara şehriniñ etdi dahi kadrin a'lâ

...
Hân Mahmûd-ı cihân-dâra berây-ı ihdâ [1251]
Yapdı bu câmi'i nûr eyledi 'İzzet Paşa [1251]

♦ H. Cemâziye'l-âhir 1253 (M. Eylül 1838)

Hacı Bayram Veli Camisi tamir edilmiştir. Ulaşılabilen kaynaklarda (Konyalı, 1978; Tanman, 1996; Eskici, 2014), caminin 18 ve 19. yüzyıllarda onarım gördüğü belirtilmekte ancak 1838 tarihindeki tamir ve tecdide yönelik herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bugün mevcut olmayan cümle kapısının İkinci Mahmut döneminin sonları ile Sultan Abdülmecit döneminin başlarında yenilenmiş olabileceğinin yazılması, şiir yoluyla edinilen tarih açısından dikkat çekicidir. Zira devrin edebiyat dünyasından Sadullah İzzet, tek beyitlik bir tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 206); "İzzet Paşa bu pek aziz mabedi yeniledi" dizesiyle, caminin Ankara Valisi tarafından onarılıp yenilendiğini söylemektedir. İkinci dizedeki noktalı harflerin ebced hesabına göre aritmetik toplamıyla tarih verilmektedir:

Cevherin harfile târihini zabt et Sa'dâ
Kıldı tecdîd bu e'az ma'bedi 'İzzet Paşa (1253,
Cemaziyelahir)

♦ H.1254 (M.1838-1839)

Ankara'da bir kışla yaptırılmıştır. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Özcan, 2007, s. 525; Gülenç İğdi, 2009, s. 11), İkinci Mahmut zamanında devlet otoritesini sağlamlaştırmak için

mak için eyalet ve sancak merkezlerine redif taburlarının hizmet vermesi planlanmıştır. Redif-i Mansûre Ankara Müşirliği adı altında Ankara, Çankırı, Kastamonu, Viranşehir ve Çorum bir araya getirilerek süvari redif birlikleri ve bu birliklerin konaklayacağı kışlalar kurulmaya başlanmıştır. Ankara kışlası da bunun ilk örneğidir. Dönemin edebiyat dünyasından iki tarih manzumesi bu kışlayla ilgilidir. Şair ve devlet adamlarından Ziver Paşa, bir tarih manzumesinde (Arslan, 2009, s. 414, 415), asker için yaptırılan bu büyük kışla binasının eşi benzeri olmadığı gibi Ankara'nın da onunla aydınlık bir düzene girdiğini söylemektedir. "Bu kışlayı yüce çalışmaları olan Mahmut Han yaptı" diyerek, dizedeki noktalı harflerin ebced hesabına göre toplamıyla tarih mısraını vermektedir. Sadullah İzzet ise tek beyitlik tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 207), "redif-i mansûre askerleri için güzel bir kışla yapıldı" diyerek, ikinci dizedeki tüm harflerin ebced hesabına göre aritmetik toplamıyla tarihi vermektedir:

Sultân-ı Mahmûdü'l-eser şâhenşeh-i sâhib-kırân
Âfâka verdi zîb u fer buldu cihân emn u amân

...
'Asker için vâlâ mahal bu kışlayı yapdı güzel
Bünyânın etdi bî-bedel ol şâh-ı İskender-nişân

Bu kışla ile Ankara girdi nizâm-ı pür-fere
'Âli binâlar her yere yapsa nola şâh-ı cihân

...
Ziver bu târihim sezâ olsa güherveş pür-bahâ
Bu kışlayı kıldı binâ 'ala-himem Mahmûd Hân [1254]

Ziver Paşa

Mübârek ede Hak Sa'dâ düşürdüm böyle bir târih
Redif-i cünd-i mansûra yapıldı kışla-ı zibâ [1254]

Sadullah İzzet

♦ H. Rebi'ü'l-âhir 1255 (M. Haziran 1839)

Tacettin Camisi yenilenmiştir. Ankara Hamamönü'nde, 17. yüzyılda yaptırılan Tacettin Külliyesi'nin içindeki caminin bu tarihte tamir edildiğine dair, ulaşılabilen kaynaklarda (Konyalı, 1978; Öztürk, 2010; Çaycı, 2011; Köç, 2022) herhangi bir bilgi yoktur ama Sultan Abdülmecit döneminde cami ve diğer binalar için hem onarım hem yeniden inşa yapıldığı yazılıdır. Devrin şairlerinden Sadullah İzzet bir tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 186, 187); müşir İzzet Paşa'nın bu yüce cami genişletip sağ-

lamlaştırarak yenilediğini söylemektedir. Şair, son beytin ikinci dizesindeki harflerin ebced hesabına göre toplamına ilk dizedeki “gelip dört” ifadesi gereği dört ekleyerek caminin yenilenme tarihini vermektedir:

Semiyî-i şâh-ı iklim-i risâlet sâhibü'l-hayrât
Müşîr-i eḥḥam-âsaf ‘İzzet-i zî-şân ‘adl-âyn

...

Bu vâlâ câmi’i tecdîd kıldı hasbeten li’llâh
Dil-i âgâh gibi kıldı hem tevsî’ ü hem tarsîn

...

Gelip dört cânibin ma’mûr görüp Sa’dâ dedim târîh
Zer-iklîl oldu el-hak câmi’-i Sultân Tâce’d-dîn [1255,
Rebî’ü'l-âhîr]

♦ H.1255 (M.1839)

Davut Paşa, Ankara müşirliğine/valiliğine atanmıştır. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Mehmed Süreyya, 1996, s. 408a; Gülenç İğdi, 2009, s. 52), Cemaziyelâhîr 1255’te / Ağustos 1839 vali olmuştur. Natıkî bir tarih manzumesinde (Zilîf, 2019, s. 23, 24), “eski Bağdat valisi, Ankara müşiri Davut Paşa” diyerek onu selamlamakta ve buradaki harflerin ebced hesabına göre toplamına “nüḥ” (dokuz) ekleyerek atanma tarihini vermektedir. Sadullah İzzet de bir tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 211, 212), Ankara şehrinin idaresine yine işinin ehli bir insanın geldiğini ve Davut Paşa’nın vali olduğunu söylemektedir. Son beytin hem birinci hem ikinci dizesindeki noktalı harflerin ebced hesabına göre toplamıyla ayrı ayrı iki kez atanma tarihini vermektedir:

Senîñ nâm-ı begendik lutf-ı Hakdır
Mukaddem vâlî-i Bağdâd-ı Dârâ

...

Nüḥ eflâḥ nâzır oldu târihiñe

Müşîr-i Ankara Dâvûd Paşa [1246+9=1255]

Natıkî

Yine bir ehline tefvîz olundu Ankara şehri
Du’â vü şükrü vâcibdir heme a’lâ vü ednâya

Felatun-ı cihân Dâvûd Paşa oldu vâlîmiz
Anı Hak âsaf etmiş pâdişâh-ı kişver-ârâya

...

Şeref-yâb oldu şehir-i Ankara şems-i cemâlinden [1255]
Hemân câhın ede ferhunde Hak Dâvûd Paşaya [1255]

Sadullah İzzet

♦ H. Safer 1258 (M. Mart 1842)

Tacettin Dergâhı’nın şeyhi Osman Vafi Efendi, Ankara Müftüsü olmuştur. Sadullah İzzet, yazdığı bir tarih manzumesiyle (Atik, 2016, s. 216) onu kutlar. “Müftülük makamı Ankara’da sahibini buldu” diyerek, dizedeki harflerin ebced hesabına göre toplamıyla tarihi verir:

Cüneyd-i ‘asr Şeyh ‘Osmân Vâfi el-Hâc Efendi kim
Olup müftî-i belde mürşid-i müşkil-güşâ oldu

...

Teşekkür eyleyip ‘İzzet dedim târîh-i tebrikin
Makâm-ı zühd ü fetvâ Ankarada sâhibin buldu [1258,
Safer]

♦ H.1258 (M.1842)

Rüstem Bekir Paşa, Ankara Valisi olmuş; kendisine askeri kolordu komutanı rütbesi verilmiştir. Ulaşılabilen bir kaynağa göre (Mehmed Süreyya, 1996d, s. 1401), H.1258 / M.1842’de ferik olup, Zilkade 1258 / Aralık 1842’de valilik makamına getirilmiştir. Onu kutlamak için bir tarih manzumesi yazan Sadullah İzzet (Atik, 2016, s. 219, 220, 221), Paşa’nın gelişyle Ankara sancağının refaha kavuştuğunu söylemektedir. Şair, son beytin ikinci dizesindeki noktalı harflerin ebced hesabına göre aritmetik toplamıyla atanma ve ünvan tarihini verir:

Livâ-yı Ankara hep mülhakâtıyla olup tevcîh
Müreffeh oldu zîr-i sâyesinde Ankara hâlâ

...

Mücevher harfile târîh-i tebrikin dedim Sa’dâ

Ferik oldu alıp şân pür-himem Rüstem Bekir Paşa [1258⁶]

♦ H.1259 (M.1843-1844)

İsmet Paşa, Ankara Valisi olmuştur. Ulaşılabilen bir kaynağa göre (Gülenç İğdi, 2009, s. 49), iki yıl valilik yapmıştır. Onu kutlamak için bir tarih manzumesi yazan Sadullah İzzet (Atik, 2016, s. 218), fakirlerin rahatı ve güvenliği

için yaratılmış cömert ahlaklı İsmet Paşa'nın gelip vali olduğunu m mektedir:

Zâtı ahlak-ı mekârimden olunmuş tahmîr
Zan-ı gâlib sebeb-i hilkatı emn-i fukarâ

...

Birisi Ankaradan çıkdı dedi târihin
Geldi vâlimiz olup hazret-i 'İsmet Paşa [1259]

♦ H.1264 (M.1848)

Vecihi Paşa, Ankara Valisi olmuştur. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Saydam, 1993, s. 231; Mehmed Süreyya, 1996g, s. 1655; Sönmez, 2006, s. 205; Gülenç İğdi, 2009, s. 54), Şaban 1264 / Temmuz 1848'de başlayan valilik görevi sırasında zaptiye birliklerinin ilk etapta kurulacağı bölgelerden biri Ankara olduğu için güvenlikle ilgili çalışmalara ağırlık vermiştir. İç ve Orta Anadolu'da çıkan eşkıya isyanları ve yağmalama olaylarıyla mücadele etmiş, yöre aşiretlerinin iskânı için uğraşmıştır. Dönemin Ankaralı şairi Câzib bir tarih manzumesinde (Yılmaz, 2010, s. 103-108), Ankara Valisi Vecihi Paşa'yı överken dolaylı olarak bu olayı da anlatır. Bir belanın meydana gelmesine az kala herkes perişan haldeyken Ankara Defterdarlığına uğursuz biri getirilir. Etrafına da kendi gibi akılsız, zevk ve eğlenceye düşkünleri toplar. Ahali eteğine düşse, o uğursuz alçak kim bilir ne kötülükler yapacaktır. Başları sarıklı, gözleri sürmeli, bellerinde misvaklarla o aşâğılık gûruh tam bir riya ehlidir. Ancak Vecihi Paşa'nın teşrifini duyunca hepsi dağılıp başka taraflara giderler. Ortada sadece iki kişi kalır. Onlar da herkesin başına püsküllü bela olurlar. Şair, "isimlerini açıkça söyleyemem ama bu kadar ima ederim" diyerek birinin fesat hocası, diğerinin de söz ebesi olduğunu belirtir. "Dilerim bu ikisinin dehşete uğramış cesedini Tanrı yokluğa göndersin" dedikten sonra Paşa'nın övgüsüyle şiirini tamamlar. Son beytin ikinci dizesinde, "Ankara valisi devletli Vecihi Paşa" ifadesinin ebced hesabına göre aritmetik toplamıyla tarih mısraını verir:

Cümleyi eyledi mesrûr cenâb-ı bî-çûn
Ankara vâlisidir müjde Vecihî Paşa

...

Az kalmışdı ki bir fitne zuhûr eylemege
Cümleñiñ hâl-i perîşânı diğer-gûn ola tâ

Oldu bir gâlib-i şûm Ankara defterdârı
Cem' edip başına kendi gibi bir tâc sufehâ

Ne habâset edecekti o habîs-i menhûs
Dâne-i dâmene düşseydi ahâlî-i kazâ

Baş destârlı gözü sürmeli misvâklı belı
Bir gürûh-ı muzill iblîs-lîme ehl-i riya

...

Gûş edip makdem-i teşrifini ol ehl-i şürûr
Yıkılıp her biri bir cânibe gitdi ammâ

...

Kaldı ortada hemân iki fesâd-âyine kim
Cümleñiñ başına onlar dahi püsküllü belâ

...

Birisi hâce-i⁷ fesâd birisi söz ebesi
Keşf-i nâm eyleyemem⁸ bu kadar ettim imâ

Hele bu ikisinin kim cesed-i medhûşın
Dilerim tâ ede irsâl-i 'adem behre Hudâ

...

Dediler müjde-resân geldi dedim târihin
Ankara vâlisi devletlü Vecihî Paşa [1264]

• H.1265 (M.1849)

Ankaralı şair Câzib'in Divan'ı basılmıştır. *Türk Şairleri'*nde (Ergun, t.y., s. 908), yayım yılı 1849 olarak geçer. 19. yüzyılın bir başka şairi ve aynı zamanda Ankara eyaletinin mal müdürü olan Câzım, bir takriz kaleme alarak (Yılmaz 2010, s. 26, 558); önce beyitler hâlinde eseri övmekte, sonra yazıyla eserin basım tarihini vermektedir:

Zihî mecmu'a kim âsârını derc eyleyip bir bir
Selâhaddin Efendi nâmin ibkâ kıldı dünyâda

Leâlî-i me'ânî dizmiş el-hak rişte-i nazma
Murassâdır bütün her beyti yokdur kıt'a-i sâde

7 hâce-i: hıdâcâ

8 eyleyemem: eylemem

Sezâ olsa kulûb-ı nâsı Câzib işbu âsârı
Ne rengîn nükteler zeyn olunmuş bezm-i ma'nâda

El-hakîr Esseyyid Mehmet Câzim El-Mevlevî Müdür-i
Mâl-i Eyâlet-i Ankara. Sene hamsün ve sittin ve mieteyn
ve'l-elf [1265].

♦ H.1266 (M.1849-1850)

Ankara Paşa Sarayı yenilenmiştir. Ulaşılabilen bir kaynağa göre (Avcı, 2017, s. 125), Ankara'ya atanan müşirler, maiyetleriyle birlikte vali konağı ya da paşa sarayı denen konutlarda yaşamaktadırlar. Bu konutların birkaç kez tamir ettirildiği belirtilerek Recep 1264 / Haziran 1847'deki onarım örnek verilmektedir. Ancak dönemin edebiyat dünyasındaki bir şiiirden H.1267'de de yenilediği anlatılmaktadır. Şair Sadullah İzzet, tek beyitlik bir tarih manzumesi yazarak (Atik, 2016, s. 185); Abdülmecit Han'ın Ankara Paşa Sarayı'nı yeniden süslediğini/güzelleştirdiğini söylemektedir. İkinci dizedeki harflerin ebced hesabıyla toplamına, birinci dizedeki "gelip bir" ifadesi gereği bir eklenerek yenilenme tarihi verilmektedir:

Gelip bir cevherin târîh Sa'dâ eyledim tahrîr
Mecîd Hân Ankara Paşa Sarâynın yaptı nev-zîbâ [1266
+1 =1267]

• H.1267 (M.1850-1851)

Yaklaşık beş yıl süren kuraklıktan (Tekemen Altındaş, 2018, s. 4) hububatın karaborsaya düştüğü Ankara'da beklenen yağmur nihayet yağmıştır. Sadullah İzzet, bir tarih manzumesi yazarak (Atik, 2016, s. 182); hububat çeşitlerinin ambarda kapalı kaldığını, halk yokluktan ekmeği kapışır hâldeyken yağmaya başlayan yağmurla nihayet kıtlığın biteceğini ve bu sırada işlerini gören vurguncuların da zarara uğrayacaklarını söylemektedir:

Sâl biñ iki yüz altmış yedide sultânım [1267]
Oldu anbârda ecnâs-ı zahâyir mahbûs

Halk nânı kapışırken hele rahmet yağdı
Muhtekirler de o dem hamd ola oldu me'yûs

• H.1301 (M.1883)

Ankara Belediye Dairesinin binası yapılmıştır. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Kolay, 2018, s. 239), Ağustos 1883'te projesi çizilmiş ve hemen ardından inşasına geçilmiştir. 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile kurulan belediye daire meclislerindeki temsil heyetlerinin değişimi kapsamında, 1883'te Ankara Valisi olan Aziz Paşa meclis üyelerini değiştirerek yeni bir belediye binası inşasını da başlatmıştır (Gülenç İğdi, 2009, s. 71; Koçak, 2013, s. 14). Dönemin şair ve devlet adamlarından Mahmut Celalettin Paşa bir tarih manzumesinde (Koçver, 2008, s. 87), İkinci Abdülhamit zamanında Ankara'da yapılan belediye binasından söz eder. "Daire" olarak adlandırdığı bu resmî kurum; dönemin Ankara Valisi Aziz Paşa'nın inşa ettirdiğini belirterek, bu belde-nin tanzimi için yapılan yeni düzenlemelerde en yetkin çalışmanın bu daire olduğunu ifade eder. Son beyitte ise "bu yüce daire Ankara şehrine yapıldı" ifadesinin ebced hesabına göre aritmetik toplamıyla tarih mısraını verir:

Hazret-i 'Abdül-hamîd Hânın 'ulüvv-i himmeti
Etmede ta'yîn-i i'mârâta vâlâ dâ'ire

Bu vilâyetde 'Aziz Paşa kulu vâlî iken
Kıldı ikdâmât ile te'sîs ü inşâ dâ'ire

Sâye-i şâhânede bu beldenin tanzimine
Eylesin şu tarh-ı nevde sa'y-i evfâ dâ'ire

Cıkdı fetih bâbına târîh-i ra'nâdır Celâl
Ankara şehrine yapıldı bu a'lâ dâ'ire [1301]

• H.1302 (M.1884)

Sırrı Paşa, Ankara Valisi olmuştur. Ulaşılabilen kaynaklarda (Mehmed Süreyya 1996f, s. 1507; Gülenç İğdi, 2009, s. 114), H.1298 ve H.1302 gibi iki farklı valilik tarihi verilse de vilayet gazetesindeki habere göre Valinin Rebiülevvel 1302 / Aralık 1884'te Ankara'ya gelerek göreve başladığı bilgisinin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Devrin şairlerinden Fennî onun için yazdığı bir tarih manzumesinde (Ergin, 1996, s. 227); halkın asayişinin adil bir valiye bağlı olduğunu, Sırrı Paşa Ankara Valisi olsun diye remil attığını ("nokta darb etmek" ifadesi bunu imliyor) ve o fa-lın sırrının açığa çıktığını söylemektedir. Son beyitte "bu mevki sahibi kimselerin sırrı, niçin şüphe edersin?" diyen ikinci dizedeki harflerin ebced hesabına göre toplamına, birinci dizedeki "geldi üçler" ifadesi gereği üç ekleyerek Sırrı Paşa'nın vali olduğu tarihi vermektedir:

Vâlî-i ‘âdile vâbestedir âsâyiş-i nâs
‘Anberin hâldedir hüsn-i cemâliñ sırrı

...

Vâlî-i Ankara olsa diye Sırrî Paşa
Nokta darb etmiş idim çıktı o fâliñ sırrı

...

Geldi üçler dediler mansıb-ı târihinde
Yâ niçin şüphe edersin bu ricâliñ sırrı [1299+3=1302]

- H.1306 (M.1888-1889)

Abidin Paşa, Mevlana’nın Mesnevi’sini şerh etmiştir. Eser üzerine bir doktora tezi yazılmıştır (Çelik, 2001). Mesnevi’nin birinci cildinin tercüme ve şerhidir. Dönemin şair ve devlet adamlarından Ağâh Osman Paşa bir tarih beytiyle (Uzun, 2020, s. 259-260); “Mevlana’nın temiz ruhu bu temiz şerh ile şad oldu” diyerek, ikinci dizedeki harfler toplamıyla ebced hesabına göre eserin yazılış tarihini vermiştir:

Sezâ târihi ey Âgâh yazılssa levh-i ta‘zîm
Bu şerh-i pâk ile şâd oldu rûh-ı pâk-i Mevlânâ [1306]

- H.1307 (M.1889)

Ankara İdadisi inşa edilerek eğitime başlamıştır. Ulaşılabilen kaynaklar (Aydın ve diğ., 2005, s. 211; Gülenç İğdi, 2013, s. 244; Koçak, 2013, s. 143; Hüküm, 2018, s. 26; Cengiz, 2021, s. 213, 221, 222, 223; Yavuz ve Alakuş, 2024, s. 256); padişahın emriyle Ankara’da bir idadi yapımına Sırrî Paşa zamanında başlandığını, Mayıs 1885’te temelinin atıldığını, altı ay içinde yapılması kararlaştırılmış olmasına rağmen maddi yetersizlik nedeniyle inşaatın uzadığını, Abidin Paşa zamanında -ki Temmuz 1886’da Ankara’ya gelmiştir- Mekteb-i İdadi’nin en iyi şekilde inşa ettirildiğini, bu sırada kiralanan başka bir binada okulun 1887’de açıldığını ve iki yıl orada eğitim verildiğini, 1889’da inşaatın bitmesiyle idadinin resmî açılışının yapıldığını yazarlar. Devrin şair ve devlet adamlarından Ağâh Osman Paşa bir tarih manzumesi yazarak (Uzun, 2020, s. 190); bu yüce mektebin yeni bir tarzda inşası için düşünce bânîsinin sultan Abdülhamit olduğunu, ilk çalışmaları Sırrî Paşa’nın başlattığını ancak onun yer değiştirmesiyle işlerin aksadığını, yarıda kalan işleri Abi-

din Paşa’nın tamamladığını söyledikten sonra son beytin ikinci dizesinde “bu yüce mektebi dünyanın şahı kurdu” diyip buradaki harflerin ebced hesabına göre aritmetik toplamından birinci dizedeki “çıkıp bir” ifadesi gereği bir çıkararak Ankara İdadisi’nin inşa tarihini vermektedir:

Hıdîv-i mülk-i ‘irfân hazret-i ‘Abdülhamîd Hân
Vücûd-ı şevketin Hak nüsha-i feyz-intimâ kıldı

...

Husûsen bânî-i fikriyyetini tarz-ı nev üzre
Bu vâlâ mektebiñ bünyâdını fevka’l-‘ulâ kıldı

Mukaddem başlamışdı Sırrî Paşa gerçi te’sise
Fakat bir kısm-ı cüz’isin yapıp tahvil-i câ kıldı

Kusûrın eyleyip ikmâl-i himmet ‘Âbidin Paşa
Ahâliden o şâh-ı a’dile celb-i du‘â kıldı

Çıkıp bir hâce-i dâna-dil Âgâh yazdı târihin
Bu bâlâ mektebi şâh-ı cihân tarh u binâ kıldı [1308-1=1307⁹]

- H.1307 (M.1890)

Ankara’nın merkezi (“nefs-i Ankara”) diye tabir edilen Atpazarı’nda bir çeşme yapılmıştır. Çeşmenin tam adı bilinmemekle birlikte, ulaşılabilen kaynaklara göre (Aydın ve diğ., 2005, s. 253; Gülenç İğdi, 2009, s. 121-122; İşçen, 2019, s. 14, 20, 32) Elmadağ’dan kanallarla taşınan suyun Atpazarı’nda bir depoda toplandığı ve buradan şehrin çeşitli yerlerindeki çeşmelere dağıtım yapıldığı, 1890’da inşa edilen bu deponun önünde de bir çeşmenin bulunduğu bildirilmektedir. Hatta 1907 tarihli Ankara Vilayeti Salnamesi’nde (Günel ve Kılıç, 2016, s. 569), “demir borularla Elma Dağı’ndan celp ve şehrin en yüksek yeri olan At pazarına icra edilen 150 tatlı su, Ankara şehrini ihya etmiştir. Bu sudan mezkûr At pazarında on iki lüleli bir çeşme inşa edilmiştir. Şehrin çeşitli yerlerinde dâhi bu sudan birçok çeşme inşasıyla ahalimiz suya kavuştuğu gibi şehrin yukarı yüz tarafındaki şehir suyunun da demir borularla icrasına muvaffak olunarak bu yüzden olan noksanı da ikmal edilmiştir” denmektedir. Ağâh Osman Paşa çeşme için yazdığı bir tarih manzumesinde (Uzun, 2020, s. 196-197), Ankara sancağında oturanlar susuz-

luktan feryat edince Vali Abidin Paşa'nın da padişahın fermanıyla bu çeşmeyi yaptırdığını söylemektedir. Suyu, Elmadağ'ın zirvesindeki bir kaynaktan At Pazarı'ndaki makseme gelerek çeşmeye ulaşmaktadır. "Han Hamit'in cömertliğinin gönül açan çeşmesi aktı, gel iç" dizesindeki harflerin ebced hesabına göre aritmetik toplamı çeşmenin yenilenme tarihini vermektedir:

Siyemmâ bak işte sükkân-ı livâ-yı Ankara
El- 'ataş feryâdın etmişlerdi eflâke resîd

Asdikâ-yı bendegânından cenâb-ı 'Âbidîn
Ya'nî vâlî-i mekârim-cûy-ı destûr-ı ferîd

Mâcerâyı 'arz edince ol şeh-i deryâ nevâl
Eyledi bu çeşmeyi bünyâde fermân-ı ekîd

Elma Dağı zirvesinden imtisâlen li'l-emir
Koşdu At Bâzârın etdi âb-ı hayvân müstefîd
...

Yazdı tâm Âgâh bulup bir teşne-dil târîhini
Akdı gel iç çeşme-i dil-cûy-ı cûd-ı Hân Hamîd [1307]

♦ H.1309 (M.1891-1892)

Ankara Çubuk'taki rüştiye mektebinin yapımına başlanmıştır. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Hüküm, 2018, s. 47; Cengiz, 2021, s. 192-193); Çubukabad kazası Kaymakamı Hüsnü Bey, rüşdiye mektebinin yapımı için Ankara Maarif Müdürlüğünden nakdi yardım istemiş ancak Receb 1308 / Şubat 1891'de kendisine bir yazı gönderilerek nakdi yardım yerine kazadaki vakıf gelirlerini kullanması gerektiği belirtilmiştir. Ağâh Osman Paşa da yazdığı tarih manzumesinde (Uzun, 2020, s. 197-198), Abdülhamit Han zamanında okulun "bî-bedel" yapıldığını söylerken "eşsiz" anlamıyla birlikte- "maddi anlamda karşılıksız" anlamını da kastetmektedir. Vali Abidin Paşa ve Kaymakam Hüsnü Bey'in gösterdikleri gayret takdire şayandır. Son beytin ikinci dizesinde "gerçekten işbu mektep yerinde pek güzel yapıldı" sözünün ebced hesabına göre aritmetik toplamına, birinci dizedeki "gelip bir" gereği bir eklenerek yenilenme tarihi verilmiştir:

Şeh 'allâme-i dâniş hazret-i 'Abdü'l-hamîd Hânî
Bu mektep oldu 'asr-ı devletinde bî-bedel inşâ

Vülâtın ser-firâzı 'Âbidîn Paşa-yı âsâf-câh
Bu emr-i hayrî istikmâle kıldı sa'y latuhsâ

Husûsen emr-i inşasında oldu sarf-ı himmetle
Kazâ kâ'im-makâmı Hüsnü Begle nâ'ibi hem-pâ

...

Gelip bir hâce-i dâna-dil¹⁰ Âgâh yazdı târîhin
Yapıldı işbu mektep mevki'inde pek güzel hakkâ
[1308+1=1309]

♦ H.1310 (M.1893)

Memduh Paşa, Ankara Valisi olmuştur. Ulaşılabilen bir kaynaktan (Gülenç İğdi, 2009, s. 126), valilik görevine 1893 yılında atandığı yazılıdır. Devrin şairlerinden Fennî bir tarih manzumesi yazarak (Ergin, 1996, s. 227-228), ikinci Abdülhamit'in Memduh Bey'e Ankara Valiliğini verdiğini söylemektedir. Son beyitte, vilayet makamını parlaklığın son derecesine getirdiğini belirterek ikinci dizedeki harflerin ebced hesabına göre aritmetik toplamıyla atanma tarihini göstermektedir:

Şâhenşeh-i 'atâ-ver-i 'Abdü'l-hamîd-i sâni
Masdardır âstânı ihsan ü 'adâlete

...

Mîr-i Memdûha verdi Ankara vâiligin
Büyük lutuflar etti eshâb-ı fazîlete

Târîhi sebt olunsun geldi bir 'âlî-güher
Verdi kemâl-i revnak makâm-ı vilâyete [1310]

♦ H.1310 (M.1892)

Ankara'ya demiryolu yapılarak ilk şimendifer gelmiştir. Ulaşılabilen kaynaklara göre (Ortaylı, 1984, s. 210; Aydın ve diğ., 2005, s. 230; Gülenç İğdi, 2013, s. 237; Koçak, 2013, s. 190; Tekemen Altındaş, 2021, s. 25); Ağustos 1873'te Haydarpaşa-İzmit hattının açılmasından sonra Ankara'ya da demiryolu yapılması kararlaştırılmış, Anadolu demiryolunun Ankara'ya kadar getirilmesi için 1888'de başlayan inşaat dört yıl sürmüş, bu sırada pek

10 dâna-dil: dâna dil-Âgâh

çok tünel ile köprü yapılmış, bozuk olan yollar onarılmış ve nihayet Kasım 1892’de ilk tren Ankara’ya gelmiştir. Fennî bunun için yazdığı bir tarih manzumesinde (Ergin, 1996, s. 230, 231), ikinci Abdülhamit ile Abidin Paşa’yı anarak şehre önce bir geçit yaptıklarını sonra demiryolunu inşa ettiklerini söylemektedir. Son beytin ikinci dizesinde “şimendifer uğurlu kuvvetiyle/nasibiyle Ankara’yı buldu” diyerek buradaki harflerin ebced hesabına göre toplamıyla tarihi vermektedir:

Şâhenşeh-i fârûk-fer fermân-revâ-yı bahr ü ber
Haydar-sirîşt ü Cem-gûlam ‘Abdül’-hamîd-i¹¹ kâm-ver
...
Var bir vezîr-i hurde-bîn muhtarıdır re’y-i zerîn
Hem-nâm-ı Zeyne’l-‘Âbidin hem ‘adl-i Bû-Bekr ü
‘Ömer

Bildi nedir ol nükte-dân fikr-i şeh-i şevket-nişân
‘Arz u beyân etdi hemân yapırmak üzre bir memer
...
Ya’nî yapıp hatt-ı hadîd celb eyledi feyz-i cedîd
Oldu ahâlî müstefid eyler du’â şâm ü seher
...
Tarih-i tāmım Fenniyâ olsun medâr-ı tehniyet
Buldu nevâ-yı yümn ile Ankarayı şimendifer [1310]

- ♦ H. Rebî’ül-evvel 1317 - Rebî’ül-âhîr 1319 (M. Temmuz 1899- Temmuz 1901)

Boşnak göçmenlerin Ankara’ya yerleştirilmesi söz konusu olunca bir komisyon kurulmuş, araziler belirlenmiş, mahalle ve köyler meydana getirilmiştir. 1878’de şehrin güney doğusunda Boşnak mahallesinin inşa edilmesiyle başlayan süreç 1898 ve 1901 yıllarında daha yoğun bir iskân programıyla devam etmiştir. Yeni kurulan yerleşim merkezleri hakkında İstanbul’daki hükümete sürekli bilgi verilmektedir; Haziran 1901’de Ankara İskân-ı Muhacirin memuru ve komisyon üyesi Reşit Paşa tarafından, Temmuz 1901’de de komisyon başkanı tarafından bilgilendirme telgrafları çekilmiştir (Etöz, 1998, s. 68; Taşbaş, 2017, s. 82, 84, 85). Reşit Paşa aynı zamanda şairdir ve Divan’ındaki iki gazelini (Söylemez, 2016, s. 169, 170-171) Bosna muhacirlerine ayırarak onlar hakkında kısa bir bilgi vermiş, gazeller bittikten sonra da altına tarih atmıştır: 17 Temmuz 1319, Rebîülâhîr ve 1317 Temmuz. Şiirlerde

söylenen şudur: Göçmenler perişan bir haldedirler; kimi evinden uzak, kimi sevgiliye hasrettir. Vatan gurbet, gurbet vatan olmuştur. Onlar için bağışlar yapılmakta, paralar toplanmaktadır. Birçok köy ve kasaba tesis edilmiştir. Padişah, yeni bir tarzda yapılmış nice büyük mekânın inşasını emrederek binlerce göçmeni ihya etmiştir. Ellesinde kazma-kürek hızlıca çalışan köylülere bir tabur da eşlik etmiş; genç-yaşlı herkes, bütün vilayet halkı mesai harcamıştır. Bir iki ayda pek çok köy yapılmış, Ankara vadisi cennet bahçesine dönmüştür. Şair, “mülkün bayındır olsun” diyerek padişaha dua eder:

Felek rencide-i hâtır edip ğaddâra dönmüştür
Perişân etmede ahvâlî rûzgâra dönmüştür

Kimi mehcûr-ı dâr olmuş kimi hasretmiş cânâna
Dağılmış bezm-i ülfet kâkül-i dildâra dönmüştür

Vatan bir dâr-ı gurbet gurbet olmuşdur vatan amma
Gelip gitmekde bu şafak dahı Tatara dönmüştür

Fedâkârâne ihsân u i’âne etmede lâkin
Fakîr bir köylü bile hâtem-i nâm-dâra dönmüştür

Nice köyler ü nice karyeler te’sîs edip yer yer
Reşîd ma’rifetler dahı mî mâra dönmüştür

*
Emr edip inşâsını yer yer nice ‘âlî-mekân
Biñ harâb-ı zârı ihyâ etdi sultân-ı cihân

Her gören tahsîn eder bu tarz-ı nev-bünyâdını
O degildir her biri kâşâne-i bâğ-ı cinân

Bir elinde kazma bir elde kürek eyler şitâb
Arkadaşlar gelmede ğayretli bir köylü civân

Bir tabur ta’kîp eder gûyâ pey-i reftârını
Âferîn erbâb-ı himmet köyce olmuşlar revân

Bir vilâyet halkı hep sarf-ı mesâ’î eyledi
Genç yigitlerle berâber oldu pîr-i nâ-tüvân

Bir iki ayda nice köyler yapıldı câ-be-câ
Ankara vâdîsi oldu ravza-i cennet-nişân
...

11 ‘Abdül’-hamîd-i: ‘Abdül’-hamîd

Ey muhâcirler sizi ehl-i semâ tebrîk eder
Sâye-pîrâ-yı¹² 'inâyettir şehenşâh-ı zamân

Hak makâli mülkini ma'mûr etsin ey Reşîd
Zâl-i 'adlinde refâh eyle olurum sâyebân

Tarihi, Sosyal, İdari Göndermeler

Sadullah İzzet, Ankara müsellimi/kaymakamı Mehmet Ağa'nın silahşörlüğü dolayısıyla yazdığı bir şiirinde (Atik, 2016, s. 171); onun tayiniyle birlikte Ankara şehrinin düzene kavuştuğunu söylemektedir:

Anı kâ'im-makâm nasb eyleyince Ankara şehri
Nizâmı 'ukde-i eşkâle buldu nâhun-ı tesyîr

Sadullah İzzet, Ankara valisi/mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'ya yazdığı bahariye kasidesinde (Atik, 2016, s. 100); onun gelişiyile beraber Ankara'nın asayişinin düzeldiğini ifade etmektedir:

Ankara buldu nizâm sâye-i eyyâmında
Oldu bi'l-cümle perişân gürûh-ı eşrâr

Zâ'ik, yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeniçeri takibatı ve tahkikatı yapılması (Tekemen Altındaş, 2016, s. 120) üzerine yazdığı bir kasidesinde (Karakoyun, 2007, s. 38); muhaliflerin nasıl etkisiz hâle getirildiğinden söz ederken, askerler arasındaki gönüllü iki vezirin tek hamleyle o muhalif güruhu yaktığını, ateş saçan havanlarla toplardan canları çıktığı için yeniçerilerin Ankara ve Çorum'da uzun süre kalamadıklarını anlatmaktadır:

Ser-gerde oldu iki vezîr-i esed-nazîr
Kim heybeti verir şekkere çâşnî-i süm
...
Yek hamle eyleyip o gürûh-ı muhâlîfi
Yakdı sirâc-ı kahr u gâzab içre çün şuhûm
...
Âteş-feşân olunca havân ile toplar
Cânları çıkıdı çarha dumanveş bürüm bürüm

Var ise de yoluñ çep u râstı kayırmayıp
İsnâyı görmediler ki Ankara Çorum

Câzib, Ankara Valisi Davut Paşa'ya yazdığı bir medhiye kasidesinde (Yılmaz, 2010, s. 522, 523, 526); şehrin zulümlere uğrayıp yakılıp yıkılmış ve harap olmuş iken, Paşa'nın imar faaliyetleriyle yeniden bayındır hâle geldiğini söyleyerek "Allah ona ne muradı varsa versin" diye dua etmektedir:

Belde-i Ankarayı cevri-i mezâlîme felek
Yakdı yakdı yıkılıp gitdi o hâne harâb
...
Şimdi i'mârını emr etdi cenâb-ı biçûn
Dahî bir âsaf-ı rûşen-resâ kıldı esbâb
...
Yed-i mi'mâr-ı kerem hazret-i Dâvud Paşa
Eyleyip merhamet âyine-i icrâya şitâb
...
Ol veliyyü'n-nî'amın her ne murâdı var ise
Ola dergâh-ı ilâhîde hemân istishâb
...
Devlet-i 'ömrünü etdikçe bekâ-yı munzam
Ede ikbâlini efzûn cenâb-ı vehhâb

Mehmet Tevfik, Ankara'da 1873-1875 yılları arasında yaşanan kuraklık ve kıtlık için bir kaside yazmıştır. Söz konusu kuraklık ve kıtlık (Ortaylı, 1984, s. 211; Kunalalp, 1990, s. 55; Erler 2012, s. 300, 316, 325; Tekemen Altındaş, 2018, s. 4-9); kışın çok sert geçmesiyle meydana gelmiş, su sıkıntısıyla birlikte elde edilen ürünleri azaltmış, yaklaşık otuz yıl önce bir başka kuraklık daha geçiren Ankara için bu durumun tekrarlanması tarıma dayalı kent ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş, halkın yetersiz beslenmesinden dolayı açlık salgın hastalıklar ve ölümler olmuş, kıtlıkla beraber Ankara'nın kaza ve sancaklarından önce Ankara merkeze oradan da doğuya ve batıya göçler yaşanmıştır. O dönem Sultan Abdülaziz'e yazdığı bir medhiye kasidesinin nesib/giriş bölümünde (Yeşil, 2013, s. 90, 92), Ankaralı Şair Mehmet Tevfik bu kıtlığı anlatmaktadır. Kulları terbiye etmek için Tanrı'nın o yıl Ankara şehrine büyük bir kuraklık verdiğini, yıllardan beri yağmurla nimetlenen her bahçenin şimdi susuzlukla sararıp solduğunu; yere çiy yerine gökten ateş yağdığını, zeminin ateşler içinde kaldığını, sıcaklar yüzünden toprağın çatladığını ve havanın cehennem gibi olduğunu; dağların siyah matem elbisesi kuşandığını, nehirlerin boşaldığını, çimenlikteki fidanın kuruduğunu, her yerin

12 Sâye-pîrâ-yı: Sâye-i pîrâ-yı

matem içinde olduğunu, çiçeklerin ne zamandır simsiyah elbise ve başlıklar giydiğini, her türlü ağacın yok olduğunu ve sadece servinin ayakta kaldığını; süt, şeker, naz ve nimetle beslenmiş nice bebeğin yok olma beşiğinde uyduğunu, kııntı ve çöpleri alıp yiyen insanların sıkıntı ve üzüntü çektiğini, Ankara'nın bu zamanda tam bir can pazarı olduğunu ve yokluktan herkesin evladını zehirlediğini ifade etmektedir. Nihayet Sultan Abdülaziz'in haberi olup da cömertliği ve lütfuyla Ankara'ya yardım edince beldeye ferahlık gelmiştir:

Terbiyet-bahş-ı 'ibâd olmak için Rabb-i 'alîm
Ankara şehrine verdi bu sene kaht-ı 'azîm

...
Nice yıllardır edip ni'met-i bârânı dirîğ
Sarıp soldu susuzluk ile her bâğ-ı na'im

...
Yere şeb-nem yerine yağdı hevâdan âteş
Nâra gark oldu zemîn tâ küre-i bâd-ı nesîm

Çâk çâk oldu harâretle zemîniñ bağı
Tâb-nâk oldu hevânîñ yüzü mânend-i cahîm

Kûhlar oldu siyeh-pûşî vü mâtem her-sû¹³
Cûylar kaldı tehî nahl-i çemenzâr elim

...
Haylî demdir kuşanıp giydigi hep ezhârîñ
Kara ter-pûş u siyeh câme siyeh ibrişim

Oldu her türlü şecer sahrâ-yı 'adem
Yalınız serv-i sehî pâ-yı sebât üzre mukîm

...
Oldu hâbîde-i¹⁴ mehd-i 'adem ü nâ-bûdî
Nice perverde-i şîr ü şeker ü nâz u na'im

Hâş u hâşâki tenâvül ederek nev'-i beşer
Oldu pür-derd ü elem kalmadı bir tab'-ı selîm

Ol vakit¹⁵ olmuş idi Ankara cân bâzârı
Herkes evlâdını yokluktan ederdi tesmîm

Minnet Allâha ki geldi ferah u fevzi necât
'Âlemi eyledi garķ-âb-ı sürûr u ten'im

Ya'nî ma'lûmu olunca şeh-i sâhib-keremiñ
Eyledi beldemizi mazhar-ı ihsân-ı 'amîm

...
Eyleyip su gibi icrâ ni'am-ı gün-â-gün
Eyledi Ankarayı gıbtada bâğ-ı na'im

...
O şehinşâh-ı cihân 'Abdül-'azîz-i devrân
Rîze-hâr-ı kerem ü lutfu onuñ çerh-i le'im

Agâh Osman Paşa, Ankara Valisi Abidin Paşa için yazdığı bir medhiye kasidesinde (Uzun, 2020, s. 92, 96-97); onun derin fikirli, şerefli bir vali olduğunu belirttikten sonra Ankara'nın su sorununa değinmektedir. Bahsi geçen su problemi (Etöz, 1998, s. 69-70; Aydın ve diğ., 2005, 253; Gülenç İğdi, 2013, s. 238-243; Tekemen Altındaş, 2016, 223-226); 1871-1873 yıllarında başlamış, 1885'te halkı oldukça zor durumda bırakmış, Abidin Paşa Vali olur olmaz su kanalları açtırarak Elma Dağı'ndan At Pazarı'na su getirtmiş, buraya büyük bir maksem ve civarına da çeşmelerle havuzlar yaptırmış, şehrin her tarafına demir borularla suyun taşınmasını sağlamıştır. Agâh Osman Paşa da şiirinde bu duruma değinerek; şehir sakinlerinin uzun zamandır susuzluk derdinden mustarip ve gönüllerinin yaralı olduğunu, sel suyu gibi başlarını her yere vurarak feryat ve yakarış coşkunuğunu çoğalttıklarını, bir kâse suyun dâhi onların nezdinde çok kıymetli olduğunu hatta rüyalarında bile kuru bir çay görseler onu akan suya yorduklarını anlatmaktadır. Abidin Paşa'dan önceki valilerin bu sorunu fiilen halledebilecekleri hâlde yapmalarının nedenini bilemediğini söyleyen şair; Paşa'nın kolları sıvayarak bu işe başladığını, dört tarafa su gibi emrini akıtıp sonunda zoru başararak -Hızır'ın ölümsüzlük suyu gibi- Ankara'ya suyu getirdiğini ve yüce ismini İskender gibi meşhur ettiğini, yaptığı bu hayırlı işten dolayı dünyanın kıyamete dek onun adını rahmetle anacağını ifade etmektedir:

İşte vâlî-i ma'âlî eser-i Ankara kim
Vasf-ı şânında etmek hatra gelmez ta'bîr

...
Belde-i Ankara sükkânı dahi bir nice yıl
Sûz-ı 'atş ile olup sine-figâr ü dil-gîr

13 Kûhlar oldu siyeh-pûşî vü mâtem her-sû: Kûhlar oldu siyeh-pûşî mâtem-i her-sû

14 hâbîde-i: hâbiyyede

15 vakit: vakt

Hem-çü seyl-âb urarak başlarını her cihete
Kıldılar cûşîş-i feryâd u niyâzı teksîr

Yanlarında çok idi kıymeti bir kâse suyuñ
Ol kadar herkese etmişti harâret te'sîr

Kuru bir çay gören olsa idi ru'yâda
Mâ'-ı cârî ile eylerdi susuzlar ta'bîr

Neden etmiş 'aceb eslâf-ı 'izâmın bilemem
Mevki'i fi'le getirmekte bu hayrî taksîr

Cânib-i Hakdan olup zâtına âhir ilhâm
Bâzû-yı himmeti ihlâs ile kıldın teşmîr

Çâr etrâfa edip su gibi emrin cârî
Âhire müşkil olan bir işi etdiñ teysîr

Akıtıp memlekete âb-ı hayât-ı Hızır
Nâm-ı vâlânî Sikender gibi kıldın teşhîr

...

Eylediñ bir eser-i hayra delâlet ki cihân
Haşre dek rahmet ile nâmın ederler tezkîr

Agâh Osman Paşa, 1890-1891 yıllarında Ankara'da telgraf baş müdürlüğü yapan Baha Bey için yazdığı bir şiirin-
de (Uzun, 2020, s. 300), şehrin onunla gurur duyduğunu söylemektedir:

Ser-müdür-i telgraf Mîr-i Bahâ kim Ankara
İftihâr eyler vücûd-ı devletiyle dâ'imâ

Fennî, Ankara Valisi Cevat Paşa için yazdığı bir kasidede (Ergin, 1996, s. 69, 70); vilayet valisi olarak adaletiyle gelen Cevat Paşa'nın karakterinin de tıpkı adının anlamı gibi cömert olduğunu, Paşa'nın adını ananın mizacına kuvvet geldiğini, onun gittiği her yere hayır ve bereket yağdığını, dolayısıyla Ankara şehrine de medeniyet geldiğini söylemektedir:

Ya'nî gerdûne-i ikbâline sür'at vererek
Merkez-i 'adline vâlî-i vilâyet geliyor

...

Nâm-ı 'ulyâsı gibi tab'-ı dil-ârâsı Cevâd
Nâmını yad edeniñ tab'ına kuvvet geliyor

...

Yağıyor uğradığın karyeye hayr u berekât
Geldigin şehir-i şehire medeniyet geliyor

Agâh Osman Paşa, bir müfred beyti içinde (Uzun, 2020, s. 537); Ankara'nın o dönemdeki on kazasını ismen anmaktadır:

Mihâliçcik Ayaş ü Begpazar Zîr ü Yabânâbâd
Na'lluhân Çubuk Seferihisâr ü Kal'acık Bâlâ

İsim Etimolojisi, Coğrafi ve Kültürel Simge Temsilleri

Ankara adının nereden geldiğine dair geçmişten günümüze belgelere dayanan ve dayanmayan pek çok isim tespiti mevcuttur (Amorium Antik Kenti, 2019; Develioğlu, 2011, s. 36). Bu bağlamda, 19. yüzyıl klasik şiiri tarandığında üç isimle karşılaşılmaktadır. İlki, Engür/Engüri/Engürü'dür ki eski dönemlerde özellikle kentin çeşitli bölgelerindeki üzüm bağlarından dolayı, Farsça "üzüm" anlamındaki "engür'dan gelmektedir. İkinci-si, 'Ankarıbdır ki Arapça bir zarf olup "yakından," "çok geçmeden" anlamlarındadır. Üçüncüsü ise, 'Amûriyedir ki Ankara'nın 170 km. batısındaki Emirdağ ilçesinin eski adı olarak bilinse de sözlükte "Ankara şehri" anlamı verilmektedir. Nuri'nin Divan'ı içindeki Ankara Şehrengizi'nde (Erdoğan, 2017, s. 92) de öyle bir beyit vardır ki, Ankara'nın hem -bugünkü deyişle- hepsi birer coğrafi işaret olan elma, armut, üzüm gibi geleneksel tarım ürünlerini vermektedir hem de "Engür lakabıyla meşhur oldu" ifadesiyle Ankara adının etimolojik arka planındaki tarihi isimlerinden birini işaret etmektedir. Agâh Osman Paşa da Divan'ındaki çeşitli beyitlerde (Uzun, 2020, s. 107, 177, 494, 499, 536), Ankara yerine Engürî/Engürî'yi kullanmaktadır. Sadullah İzzet, Ankara Paşa Sarayı'nın Sait Galip Paşa tarafından tamir ettirilmesi vesilesiyle yazdığı bir tarih manzumesinde (Atik, 2016, s. 200, 201, 202); Ankara'nın ismi Amûriye iken, özellikle Sait Paşa'nın lütfuyla bayındır hâle geldikten sonra şehre Ankarîb denildiğini ifade etmektedir. Sözcüğün hem asıl anlamından hem de Ankara sözcüğüne benzer imlasından yararlanılarak yazınsal bir söz oyunu yapılmıştır:

Tatlı elma ile emrûd engür
Oldu Engür lakabıyla meşhûr

Nuri

Engürî Prizrin ü Burusa vü Erzurûm
Semt-i Diyârbekr ü Hicâz ile hem Yemen

*

Çünkü çok gördü bize bir düşü anda çerh-i dün
Belde-i Engûrî şimden-soñra olsun ser-nigûn

*

Neler çekdim neler Engûrîden tâ Vana varınca
Sebepsiz koysun Allâh kim sebep olduysa bu rence

*

Bir zamân Engûrîde mey-nûş-ı bezm-i zevk iken
Kan yutar ğamlar yeriz şimdi diyâr-ı Vanda

*

Birisi hükmün verir derhâl kazıklar dîgeri
İki hâ'in oldu peydâ belde-i Engûrîde

Agâh Osman Paşa

Husûsâ Ankara şehrinin ismin 'Ankarîb derler
'Amûriyye iken ma'mûre-i lutf-ı Sa'îd Paşa

Sadullah İzzet

Ankara'nın 19. yüzyıldaki bazı su kaynakları, coğrafi simge temsili olarak dönemin şiirlerine yansımıştır. 1907 tarihli Ankara Vilayeti Salnamesi'nde (Günel ve Kılıç, 2016, s. 569) geçen, "şehrin meyveleri nasıl hoşgüvar ise suları dâhi gayet leziz olup Ulucak, Öksüzce, Cebeci suları lezzet ve safiyetçe birinci derecededirler" ifadesini doğrularcasına, kimi semt isimleriyle birlikte görülmektedirler. Nuri, Ankara Şehrengizi'nde (Erdoğan, 2017, s. 82, 92, 93, 94); Ankara'nın güzel şehirlerden biri olduğunu, gönül açan bu şehrin bir benzerinin daha bulunmadığını söyledikten sonra "âb-ı hayât" metaforunun arkasındaki telmihi de anımsatan bir simgesel temsil, kentin pınarları ve etrafındaki gezinti yerlerini överek Cebeci¹⁶ suyu, Ulucak suyu, Seyfos Deresi, Hacı Yusuf Suyu, Kapaklı Pınar gibi o dönemdeki meşhur su kaynakları ile Seyran, Cebeci, Dört Yol'un adını vermektedir:

Ankara şehri bilâd-ı ra'nâ
Nice vâsf eyleyeyim ben ednâ

...

Böyle bir şehir-i dil-ârâ olamaz
Misliñi her kim ararsa bulamaz

...

Suyu pınarlarının âb-ı hayât
Nûş eden teşnelere kand-i necât

Câbecânın suyu kevser damarı
İç devâm üzre gözün arta ferî

...

Bâ-husûs yâr ile seyrân edesin
Şevk-i Seyrân ile elvân edesin

...

Cây-ı seyrân neme lâzım Ulucak
Olmayacak yere denmez olacak

Bu da seyrân yeri denen neresi
İki dağ arası Seyfos Deresi

Hacı Yûsuf Suyu var tatlı pınar
Serçe parmak kadar akar her bâr

...

Dahî a'lâsı Kapaklı Pınar
Dört Yolun ortası pek hoşca kenâr

Ankara keçisi tiftiğinden eğrilerek dokunan, dokumacılığı kadar ticareti de yapılan, hem kendi beyaz-krem renginde kullanılan hem de çeşitli çiçek ve böcek türleri gibi doğal boyar maddelerle boyanarak bordo, mor, mavi olarak renklendirilen, sadece Osmanlı'da değil Avrupa'da da rağbet gören sof (Yenişehirlioğlu ve Çerçioğlu Yücel, 2018); çağlar boyu şehrin kültürel simgelerinden biri olmakla kalmamış, 19. yüzyıl klasik şiirine de yansımıştır. Sadullah İzzet'in aşağıdaki makta beyitlerinde (Atik, 2016, s. 282, 322), "sûfi kumâş-ı Ankara" ifadesiyle ve gül renkli oluşuyla temsil edilmektedir. Klasik şiirde bir gazel geleneği olarak son beyitte (makta) şairin şiirini övmesi, Sadullah İzzet biraz daha genişleterek sadece kendi şiirini değil sof da övmek üzere almış ve "rengin" sıfatının hem "renkli, parlak, boyalı" anlamından hem de "güzel, latif, hoş" anlamından faydalanıp kırmızı rengi imleyen "vasf-ı mey" ve "vasf-ı gül-rû" ile birlikte "gül-gün"ı da alarak bir iham-ı tenasüp eşliğinde Ankara sofunun rengini ve güzelliğini vurgulamıştır:

Nola Sa'dâ nazmını rengin ederse vâsf-ı mey
Ekserî sûfi kumâş-ı Ankara gül-gün olur

*

Olur sûfi kumâş-ı Ankara gül-gün ter ekser
Nola rengin ederse nazmım 'İzzet vâsf-ı gül-rûlar

16 'Câbecâ' biçimindeki yazımın yanlış olduğu, Erdoğan, 2017, s. 46'da anlatılmaktadır.

Sonuç

Kent, Kevin Lynch'in (2010) tabiriyle, sonsuz "okunaklılık" sunan bir imgeselliğe sahiptir. Kültür tarihi çalışmaları, bu sonsuz okunaklılığa farklı disiplinlerden gelen yeni verilerle süreklilik kazandırmaktadır. O disiplinlerden biri de edebiyattır. Özellikle şiir, sadece modern dönem metinleriyle değil klasik dönem metinleriyle de kültürel çalışmalara malzeme verir. Bir kent mekânının tarih içindeki yolculuğu, şiir üzerinden okunabilir. Şiir (genel olarak edebiyat), tıpkı hafıza sahibi bir şehir gibi, varlığı ve çoğulluğuyla sadece zamanın ruhunu taşımakla kalmaz, geçmişe ve geleceğe de uzanır. Bu anlamda Osmanlı şiirindeki bazı metin örnekleri, kültürel belleğin süreç içerisindeki "devamlılık" ve "dönüştürme" zenginliğine vurgu yapan unsurlar olarak çok katmanlı nitelikleriyle önemli bir kavramsal çerçeve çizmektedir. Klasik şiir üzerinden kent tarihi okumalarının baş köşesinde İstanbul olsa da bu yazı bir kez daha göstermektedir ki Ankara da şiirin belleğinden kentin belleğine yansıyanlarla sonsuz okunaklılık sunmaktadır.

19. yüzyıl Ankara'sının, aynı dönemin edebiyat dünyasındaki bazı divanlara hangi yönlerden yansıdığına dair hem şiir başlıklarından hem de şiirlerin içeriklerinden elde edilen veriler şöyle sıralanabilir:

- Bazı şiir başlıklarında ve şiir içindeki herhangi bir beyitte, Ankara adı ile Ankara'nın eski adları geçmektedir: "Der-Ankara," "Ankara Şehrengizi," "Ankara Müsellimi," "Ankara Paşa Sarayı," "Ankara Vâlisi," "Ankara," "Mevlevî-hâne-i Ankara," "Ankara Dâ'ire-i Belediyesi," "Ankara Vilâyet-i Celîlesi," "Nefs-i Ankara," "Ankara Vilâyeti Dâhilinde," "Ankara Vâlî-i Âlisi," "Ankara Sancağı Dâhilinde," "Ankara Vâlîliği," "Ankara Vilâyetinde," "belde-i Ankara," "Ankara şehri," "müşîr-i Ankara," "şehr-i Ankara," "livâ-yı Ankara," "Ankara defterdârı," "vâlî-i Ankara," "sükkân-ı livâ-yı Ankara," "Ankara vâdîsi," "eser-i Ankara," "Engür," "Engüri," "belde-i Engüri," "Ankarîb," "Amûriyye," "sûfî kumaş-ı Ankara."
- Bazı şiir başlıklarında ve şiir içindeki herhangi bir beyitte, şehrin kimi yerleri ismen ya da sayı olarak geçmektedir: "Elma Dağı," "At Bâzârı Nâm Mahal," "Çubuk-âbâd Kazası," "On Kazâ," "At Bâzârı," "Mihâlîçık," "Ayaş," "Bepazar," "Zîr," "Yabânâbâd," "Na'lluhân," "Çubuk," "Seferihisâr," "Kal'acık," "Bâlâ," "Seyrân," "Ulucak," "Seyfos dere-si," "Hâcî Yûsuf suyu," "Kapaklı Pınar," "Dört Yol."

- Bazı şiirlerde Ankara için birtakım sıfatlar geçmektedir: "o şehr-i dil-keş," "o harâb-âbâd," "ol şehr-i cihânâsâ," "mecma'-ı ehlu'llâh," "vâlâ mahal," "müreffeh."
- Bazı şiir başlıklarında ve şiir içindeki herhangi bir beyitte, memduhun (övülen kişinin) adı ve ünvanı geçmektedir: "Ankara Müsellimi Mehmed Ağa," "Abdu'r-rahman Müftî Paşa," "Devletlü Gâlib Paşa Efendimiz," "Rüşdî Paşa," "İzzet Paşa," "Dâvûd Paşa," "Vecihî Paşa," "Vâlî-i Sâbık Devletlü Zeyne'l-Âbidîn Paşa Hazretleri," "Vâlî-i Âli Devletlü Âbidîn Paşa Hazretleri," "Ankara Vâlisi Cevâd Bey," "müşîr-i Ankara Dâvûd Paşa," "Ankara vâlisi devletlü Vecihî Paşa."
- Şiirler üzerinden 19. yüzyıldaki Ankara sancak beylerini / valilerini / müşîrlerini öğrenmek mümkündür: Sait Galip Paşa, İzzet Paşa, Rüşdî Paşa, Davut Paşa, İsmail Paşa, Rüstem Bekir Paşa, İsmet Paşa, Vecihi Paşa, Sırrı Paşa, Abidin Paşa, Memduh Paşa, Cevat Paşa.
- Şairler, Ankara'ya atanan mülki yöneticilerden övgüyle söz etmektedirler: "Gelip bu şehri tezyîn eyledi pertevle didârı," "zât-ı şerîfî," "vüzerâ kutbu cihân vâhibi," "zî-şân," "Felatun-ı cihân," "şems-i cemâl," "pür-himem," "vâlî-i âdil," "vülâtun ser-firâzı," "verdi kemâl-i revnak makâm-ı vilâyete," "adl-i Bû-Bekr ü Ömer," "Ankara buldu nizâm sâye-i ikbâlînde," "geldigin şehr-i şehîre medeniyyet geliyor."
- Bazı şiir başlıklarında ve şiir içindeki herhangi bir beyitte, mimari yapıların adları geçmektedir: "Kâşâne-i Abdül-hâdî Efendi," "Tâce'd-dîn-zâde Dergâhı," "Çeşme," "Ankara Paşa Sarayı," "Haseki Câmi'i," "Hâcî Bayram Velî Câmi'i," "Binâ-yı Kışla," "Tâce'd-dîn-zâde Hânkâhı," "Mevlevî-hâne-i Ankara," "Kışla," "Ankara Dâ'ire-i Belediyesi," "Mekteb-i İ'dâdî," "Mekteb-i Rüşdî," "dergâh-ı Tâce'd-dîn," "hânkâh," "dergâh-ı Mevlânâ," "kışla," "câmi'-i Sultân Tâce'd-dîn," "dâ'ire," "mekteb."
- Bazı şiirlerde bahsi geçen mimari yapılar için kullanılan ifadeler şöyledir: "âli-sarây-ı âsafî," "devletgâh," "tekye-i revnak-fezâ," "e'az ma'bed," "âsâr-ı cedîd," "kışla-i zîbâ," "vâlâ câmi'," "a'lâ dâ'ire," "vâlâ mekteb," "bâlâ mekteb," "çeşme-i dil-cûy," "âli-mekân."
- Bazı şiir başlıklarında ve/veya şiir içindeki herhangi bir beyitte, mimari yapılar için kullanılan eylemler

şöyledir: “inşâ,” “binâ kıl-,” “nev-tarh,” “te’sîs ü inşâ kıl-,” “tarh-ı nev,” “bünyâd,” “tarh u binâ kıl-,” “inşâ ol-.”

- Bazı şiir başlıklarında ve şiir içindeki herhangi bir beyitte, mimari yapılarıdaki yenileme / yeniden inşa etme faaliyetlerinin hangi yollarla gerçekleştirildiği belirtilmektedir: “ta’mîr,” “tevsî,” “tecdid,” “müceddeden,” “yeniden vaz’-ı esâs et-,” “temelinden yine inşâ kıl-,” “tarsîn.”
- Bazı şiir başlıklarında ve şiir içindeki herhangi bir beyitte, mimari yapıların kimler tarafından yaptırıldıkları ve/veya yeniden yaptırıldıkları söylenmektedir: İkinci Mahmut, Sultan Abdülmecit, İzzet Paşa, Galip Sait Paşa, Aziz Paşa, Sırrı Paşa, Abidin Paşa, Hüsnü Bey.
- Bir başlıkta; şiirin, mimari yapının tümü (Tacettin Külliyesi) için değil sadece bir ögesi (Tacettin Camii) için yazıldığı ifade edilmektedir.
- Şiirlerde geçen mimari yapılar tipoloji açısından ele alındığında; saray ve konut mimarisi, su mimarisi, dini mimari, eğitim mimarisi, askeri mimari ve kurumsal mimari örnekleri görülmektedir.
- Dini mimaride, bir mimari yapıya ait (Tacettin Dergâhı) aynı şairin (Sadullah İzzet) üç tarih manzumesi; askeri mimaride, bir mimari yapıya ait (Ankara Kışlası) iki şairin (Sadullah İzzet, Zîver Paşa) iki tarih manzumesi bulunmaktadır.
- Mimari yapıdaki süslemelere dair bazen bir şiirden küçük bir ipucu gelebilmektedir: Abdülhadi Efendi Kâşânesi’nin “nukûş-ı dil-pezir” ile “zîb ü zînet” bulunması gibi.
- Bir şiirde, gayet sanatkârane düşürüldüğü belirtilen yeniden inşa tarihinin yer aldığı kitabenin, mimari yapının (Ankara Paşa Sarayı) neresine (“cebhe-i divâra”) konacağı söylenmektedir.
- Mimari yapıların inşa veya yeniden inşa masraflarının devlet tarafından mı yoksa bağışlarla mı karşılandığı bazen şiirdeki küçük bir ipucundan anlaşılabilmektedir: “sarf u nakd ü himmetle,” sarf-ı himmetle.”
- Kimi şiirlerin içerikleri de çeşitli bilgiler vermektedir: Mesela Tacettin Dergâhı’nın onarılmasının nedeni, zamanla yıkılan duvarlarıdır. Paşa Sarayı’nın da duvarı yıkık, içi viran, kapısı kırık, tavanı açılmış olduğu için yıkılıp temeli sağlamlaştırılarak kısa sürede

yeniden inşa edilmiştir. Her bir odası düzenlenerek birbirinden güzel yapılmış, yazlık kısmıyla da kışlık kısmıyla da üzüntüyü dağıtıp gönül açan ferah bir mekân olmuştur. Ankara uzun zamandır susuzluk yaşamaktadır. Çeşmeler kurumuş, suları akamaz olmuştur. Hamamlar zor durumdadır. Sait Galip Paşa, suyun akıntı yolunu tamir ettirerek borulardan sızmayacak biçimde şehrin her yerine serbestçe akmasını sağlamıştır. Ankara, Çankırı, Karahisar, Redif-i Mansûre Ankara müşirliği adı altında bir araya getirilmiş ve İzzet Paşa Ankara müşiri yapılarak o “üç ümm-i bilâd”daki askerlerin komutası kendisine verilmiştir. Yıllar önce şehirdeki çarşının tutuşmasıyla içindeki dükkânlar, eşyalar, bütün pazar yanmış, bu sırada alev alan Haseki Camisi de yangından nasibini almıştır. Cami uzun yıllar harap kaldıktan sonra İzzet Paşa sayesinde temelinden yeni baştan inşa edilerek içi aydınlık, dışı süslü hâle getirilmiştir. Böylece Haseki Sultan’ın ruhu şad edildiği gibi Ankara şehrinin de kıymeti artmıştır. Vecihi Paşa Vali olur olmaz eşkıya isyanları ve yağmalama olaylarıyla mücadele etmiş, yöre aşiretlerinin iskânı için uğraşmıştır. O sırada Ankara Defterdarlığına getirilen bir uğursuz; etrafına da kendi gibi akılsız, zevk ve eğlence düşkün, başları sarıklı, gözleri sürmeli, bellerinde misvaklarla dolaşan bir riya ehlini almış kötülük yapmaktadır. Ancak Vecihi Paşa’nın teşrifini duyunca hepsi dağılıp başka taraflara giderler. Ankara İdadisinin yeni bir tarzla inşasına Sırrı Paşa zamanında başlanmış ancak onun yer değiştirmesiyle inşaat uzamış ve aksamış, yarıda kalan bütün işleri Abidin Paşa tamamlayarak okulu yapımını bitirmiştir. Çubuk Rüştîyesi, Ankara Valisi Abidin Paşa ve Çubuk Kaymakamı Hüsnü Bey’in gayretleriyle yaptırılmıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra başlatılan yeniçeri takibatı ve tahkikatı sırasında Ankara ve Çorum’da ayaklanma yapan muhalifler ateş saçan havan toplarıyla etkisiz hâle getirilmiştir.

- Ankara ve bu kentteki bazı mimari yapılar ya da mimari yapıların belli bölümleri; dinî, efsanevi, sanatsal kişi, olay, mekânlar ve/veya mazmunlar, mefhumlar üzerinden şiirsel benzetmeliklerle anlatılmaktadır: Bir köşkün duvarlarındaki nakışların minyatür ustası “Bihzâd”ın soluğunu kesecek kadar hoş olması, Tacettin Dergâhı’nın kutsallığıyla “Ka’betü’l-‘uşşâk” yani Mevlana’nın türbesini andırması, Ankara şehrinin güzelliğiyle “bâğ-ı İremâsâ” olması,

Paşa Sarayı'nın "cennet-i me'vâ" gibi güzel olması, Sait Galip Paşa'nın harap olmuş Paşa Sarayı'nı yeniden inşa ettirip güzelleştirmesiyle ölülerini canlandıran "Mesîh'e ve Havernak Kasrı'nın mimarı "Sinimmâr"a benzetilmesi, harabeye dönmüş mevlâhanenin "dil-i âşık gibi vîrân" olması, Davut Paşa'nın akli ve isabetli görüşüyle "Felatun-ı cihân"a benzetilmesi, Bosna muhacirleri için seçilen arazilerde yapılan evlerin güzelliğinin "kâşâne-i bâğ-ı cinân" olması, Ankara'nın pınarlarının ebedi hayat kaynağı olarak "âb-ı hayât" metaforundaki telmihi anımsatan bir simgesel temsille verilmesi gibi. Şiirlerde geçen bu tür simgelerin, özellikle mekânlarla ilgili simgelerin -Gaston Bachelard'ın (2013) deyişiyle- birer "yazınsal minyatür" olarak manzumelerdeki varlığı, telmih ve teşbih yoluyla küçültülen tasvirlerle aslında söz konusu mekânların seçkinliğindeki büyüklüğü imleyen bir poetik etki yaratmaktadır ki böylece klasik Türk şiirinin çağlar boyu süren köklü geleneğine, zengin ayrıntılarla geliştirilmiş yeni halkalar eklenmektedir.

- 19. yüzyılda Ankara'ya gelen telgrafla ilgili şiirlerde doğrudan veriye ulaşılamasa da, o dönemdeki telgraf baş müdürü Baha Bey ile şehrin gurur duyduğunu söyleyen bir şiir metninin olması hayli ilginçtir.
- Kıtık, kuraklık üzerine yazılan şiirler, Ankara'nın 19. yüzyılda aralıklı olarak iki kez yaşadığı kıtlık ve kuraklığa yaptıkları ayrıntılı göndermelerle, şiirin belleğinden kentin belleğine uzanan bir sosyal tarih belgesi gibidir. İlk şiirde; hububat çeşitlerinin ambarda kapalı kalması ve karaborsa yüzünden yaşanan yoklukla halk ekmeği kapışır hâlde iken, Ankara'ya yağmaya başlayan yağmurla nihayet kıtlığın biteceği ve bu sırada işlerini gören vurguncuların da zarara uğrayacakları anlatılmaktadır. İkinci şiirde; Ankara şehrindeki "kaht-ı azım" nedeniyle eskiden yağmurla nimetlenen her bahçenin şimdi susuzlukla sararıp solduğu, yere çiy yerine gökten ateş yağdığı, zeminin ateşler içinde kaldığı, sıcaklar yüzünden toprağın çatladığı, havanın cehennem gibi olduğu, nehirlerin boşaldığı, çimenlikteki fidanın kuruduğu, her türlü ağacın yok olduğu, süt şeker ve nazla beslenmiş nice bebeğin ölüm beşiğinde uyuduğu, kırıntı ve çöpleri alıp yiyen insanların sıkıntı ve üzüntü çektiği, Ankara'nın tam bir can pazarı olduğu ancak Sultan Abdülaziz'in haberi olup da cömertliği ve lütfuyla Ankara'ya yardım ettiğinde beldeye ferahlık geldiği ifade edilmektedir.
- Susuzluk problemi üzerine yazılan şiirler, Ankara'nın 19. yüzyılda uzun süreli yaşadığı su sorununa yaptığı ayrıntılı göndermelerle, şiirin belleğinden kentin belleğine uzanan bir sosyal tarih belgesi gibidir. İlk şiirde; Ankara sancağında oturanlar susuzluktan feryat edince, padişahın fermanıyla Vali Abidin Paşa, Elmadağ'ın zirvesindeki bir kaynaktan At Pazarı'ndaki makseme borularla su getirterek hemen önündeki çeşmeye şehrin çeşitli yerlerindeki diğer çeşmelere suyu ulaştırdığı belirtilmektedir. ikinci şiirde; şehir sakinlerinin uzun zamandır susuzluk derdinden mustarip olduğu, sel suyu gibi başlarını her yere vurarak feryat ettikleri, bir kâse suyun dahi onların nezdinde çok kıymetli olduğu hatta rüyalarında bile kuru bir çay görseler onu akan suya yordukları, önceki valilerin bu sorunu fiilen halledebilecekleri hâlde yapmadıkları, Abidin Paşa'nın kolları sıvayarak işe başladığı, dört tarafa emrini su gibi akıtıp sonunda zoru başararak Ankara'ya suyu getirttiği, yaptığı bu hayırlı işten dolayı dünyanın kıyamete dek onun adını rahmetle anacağı anlatılmaktadır.
- Ankara'ya gelen şimendifer üzerine yazılan şiir, 19. yüzyılda Anadolu demiryolunun Ankara bağlantısının yapılması ve ilk tren seferinin gerçekleşmesine yaptığı ayrıntılı göndermeyle, şiirin belleğinden kentin belleğine uzanan bir sosyal tarih belgesi gibidir. Önce demiryolu için raylar döşenerek geçit yapılmış sonra inşaya başlanmıştır. Treni karşılarında gören Ankara halkı vali Abidin Paşa'ya gece gündüz dua etmiş, bu yeni ulaşım aracından çok faydalanmışlardır.
- Ankara'da iskân olunan Boşnak muhacirler hakkındaki şiirler, 19. yüzyılda Ankara'ya göç eden Boşnaklar'a yaptıkları ayrıntılı göndermelerle, şiirin belleğinden kentin belleğine uzanan bir sosyal tarih belgesi gibidir.
- Boşnak göçmenlerin Ankara'ya yerleştirilmesi için kurulan komisyonun üyesi ve aynı zamanda şair Reşit Paşa; evlerinden ve sevdiklerinden uzak kalan, vatani gurbet gurbeti vatan eden perişan hâldeki göçmenler için bağışlar yapılarak paralar toplandığını, yeni tarzda nice büyük ev inşa edildiğini, ellerinde kazma-kürek hızlıca çalışan köylülerin, onlara eşlik eden bir tabur askerin, genç-yaşlı herkesin hatta tüm vilayet halkının göçmenler için mesai harcadığını, bir iki ayda pek çok köy yapılarak Ankara vadisinin cennet bahçesine dönüştüğünü söylemektedir.

- Ankara'nın su kaynakları birer coğrafi simge temsili olarak şiire yansımıştır. Güzel ve gönül açan bir şehir olan Ankara'nın pınarları ve gezinti yerlerinden ismen bahsedilmektedir.
- Ankara'nın en önemli kültürel simgelerinden olan sof, 19. yüzyıla ait iki şiirde güzelliği ve rengi vurgulanarak temsil edilmektedir.
- Bazı tarih manzumelerinde dönemin padişahının adına rastlanmakta, edebiyattaki patronaj sistemi çerçevesinde sultanın övgüsüyle başlanarak asıl konuya geçilmektedir. Böylece şiire yansıyanlar üzerinden hangi hükümdar döneminde hangi faaliyetlerin olduğu görülebilmektedir. Örneğin ikinci Mahmut devrinde Ankara Paşa Sarayı tamir ettirilmiş, üç mansıba alarak Ankara müşiri olan İzzet Paşa redif-i mansûre askerlerinin başına getirilmiş, uzun zaman önce yanan Haseki Camii yeniden yaptırılmış, redif teşkilatındaki askerler için Ankara Kışlası inşa edilmiştir. Sultan Abdülmecit devrinde Ankara Paşa Sarayı yenilenmiştir. İkinci Abdülhamit devrinde Ankara Belediye Dairesi, Ankara İdadisi Çubuk Rüştîyesi inşa edilmiş, Memduh Paşa Vali olmuş, demiryolu yapılar ilk tren Ankara'ya gelmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde kıtlık ve kuraklık yaşanmıştır.
- Şiir başlıklarına ve şiir metinlerine yansıyanlar arasında dönemin edebiyat dünyasına dair bilgiler de vardır: İlki; Ankaralı şair Câzib'in Divan'ının 1849'da basılması üzerine, bir başka şair ve o dönemin Ankara Mal Müdürü Câzım'ın yazdığı takrizde "işbu âsârı ne rengin nükteler zeyn olunmuş bezm-i ma'nâda" diyerek onu kutlamasıdır. İkincisi; Ankara Valisi Abidin Paşa'nın 1888'de Mevlana'nın Mesnevi'sini şerh etmesidir ki, o sırada Ankara'da Alay Beyi olan Şair Ağâh Osman Paşa "bu şerh-i pâk ile şâd oldu ruh-ı pâk-i Mevlânâ" dizesiyle hem tarih düşürmekte hem de kendisini tebrik etmektedir.
- 19. yüzyıl Ankara'sında doğup büyümüş ve/veya görev yapmış Câzib, Câzım, Nuri, Sadullah İzzet, Tevfik, Ağâh Osman Paşa, Fennî, Reşit Paşa gibi isimlerin aynı zamanda şair kimlikleriyle başlarından geçen, yakın çevrelerinde olan ya da yaşadıkları kente dair pek çok sosyal, idari, coğrafi, edebî, vb. gelişmeyi şiire taşımış olmaları; bugünün disiplinlerarası kültür tarihi çalışmaları için o dönemin bazı klasik şiir örneklerini bir arşiv belgesi kıymetinde önemli birer yazınsal kaynak pozisyonuna getirmiştir.

19. yüzyıl Ankara'sı özelinde toplumun kolektif belleğinin ve güncel kentsel konuların, birer tarihsel olay ve kültürel pratik olarak klasik şiirde nasıl biçimlendiği, yeniden yapılandırıldığı ve aktarıldığı; ulaşılabilen malzeme üzerinden bu şekilde okunabildiği ve çağın kent panoramasına dair şiirlerin belleğinde saklı duranların, yazınsal birer kaynak olarak tarihi verileri desteklediği anlaşılmaktadır. Osmanlı kültür tarihi çalışmaları doğrultusunda, çoğul okumanın kapıları, özelden genele açıldığında da bu tespiti genişleterek klasik Türk şiiri metinlerinin -evrensel okumaya açık her yapıt gibi- yeni koşullarda, yeni yaklaşım ve yorumlarla derinliğine ve çok yönlü değerlendirildiğinde, yeniden keşfedilmeye daima açık olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Amorium Antik Kenti. (2019). *Türkiye Turizm Ansiklopedisi*. <https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/amorium-emirdag-antik-kenti>
- Arslan, M. (2009). *Ziver Paşa divan ve münşe'ât*. Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Atik, A. (2016). *Müderrişzade Sadullah İzzet divanı*. Simurg.
- Avcı, Y. (2017). *Osmanlı hükümet konakları: Tanzimat döneminde kent mekânında devletin erki ve temsili*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydın, S., Emiroğlu K., Türkoğlu, O. ve Özsoy, E. D. (2005). *Küçük Asya'nın bin yüzü: Ankara*. Dost Kitabevi.
- Bachelard, G. (2013). *Mekânın poetikası*. (Çev. A. Tümertekin). İthaki Yayınları.
- Bektaş, E. (2007). *Muvakkit-zâde Pertev divanı*. Öz Serhat yayıncılık.
- Cengiz, A. (2021). *Ankara sancağında modern eğitim kurumları (1865-1920)*. (Tez no. 675728) [Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Cerasi, M. M. (2001). *Osmanlı imparatorluğu'nda 18 ve 19. yüzyıllarda kent uygarlığı ve mimarisi*. (Çev. A. Ataöv). Yapı Kredi Yayınları.
- Çadırcı, M. (1963). Anadolu'da redif askeri teşkilatının kuruluşu. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 63-75.
- Çadırcı, M. (1984). Yönetim merkezi olarak Ankara'nın geçirdiği evrim. E. Yavuz ve Ü. N. Uğurel (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirileri* içinde (s. 89-95). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Çaycı, A. (2011). İstiklal Marşı'nın kaleme alındığı mekân: Taceddin Dergâhı. M. Bayyigit (Ed.), *Hakikat adamı Mehmet Akife armağanı* içinde (s. 322-337). Kompen Yayınevi.

- Çelik, İ. (2001). *Âbidin Paşa'nın Mesnevi şerhi ve tasavvufi düşünceleri*. (Tez no. 105175) [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Denel, S. (1984). 19. yüzyılda Ankara'nın kentsel formu ve konut dokusundaki farklılaşmalar. E. Yavuz ve Ü. N. Uğurel (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirileri* içinde (s. 131-153). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lûgat*. Aydın Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2017). *Ahmed Nuri Baba divanı'ndan örnekler, Ankara şehrengizi ve ser-güzeşti*. Grafiker Yayınları.
- Erlar, M. Y. (2012). *Osmanlı Devleti'nde kuraklık ve kıtlık olayları (1800-1880)*. Libra Yayınları.
- Ergin, A. Ş. (1996). *Yozgatlı Mehmed Said Fennî divanı*. Kariyer Matbaacılık.
- Ergun, S. N. (t.y). Câzib. *Türk Şairleri II* içinde (s. 908). Yayl.y.
- Eskici, B. (2014). Ankara Hacı Bayram Camisi onarımları üzerine. *Turkish Studies*, 9, 557-576.
- Etöz, Z. (1998). 19. yüzyıl Ankara'sında sosyal ve kültürel yaşam. (Tez no. 72421) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Eyice, S. (1972). *Ankara'nın eski bir resmi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Faroghî, S. (1998). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam Ortaçağ'dan yirminci yüzyıla*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fişne, S. ve Yıldırım, C. (2021). Tanzimat Dönemi öncesinde Ankara şehir yönetimine dair bir inceleme (1815-1820). *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 13, 39-59.
- Galanti, A. (1950). *Ankara tarihi*. Tan Matbaası.
- Gülenç İğdi, Ö. (2009). *Tanzimat'tan sonra idari yapılanma-da Ankara örneği (1842-1908)*. (Tez no. 250106) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Gülenç İğdi, Ö. (2013). Abidin Paşa'nın Ankara valiliği. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(2), 225-248.
- Günel, G. ve Kılıcı A. (2016). Ankara, Altındağ Osmanlı dönemi hamamlarında su yolları üzerine bir araştırma. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 35, 557-580.
- Hüküm, M. (2018). 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Ankara vilayetinde eğitim. (Tez no. 511310) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- İşcen, İ. Y. (2019). *Osmanlı döneminde Ankara'nın mahalle çeşmeleri*. Sincan Matbaası.
- Kalfazede, S. (1993). Cenabi Ahmed Paşa Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 7) içinde (s. 351). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karakoyun, E. (2007). *Zaik divanı*. (Tez no. 211541) [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Koçak, A. (2013). *Salnamelere göre Ankara vilayeti (1871-1907)*. (Tez no. 332455) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Koçver, A. (2008). *Mahmud Celaleddin Paşa divanı inceleme-metin*. (Tez no. 228839) [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Kolay, E. (2018). Kaybolan bir mimari miras: Ankara belediye dairesi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 237-248.
- Konyalı, İ. H. (1978). *Ankara camileri*. Kültür Matbaacılık.
- Köç, A. (2012). Mevleviler ve devlet: Ankara Mevlevihanesi örneği (ekonomik statü, vakıflar ve yönetim). *Belleten*, 276, 527-552.
- Köç, A. (2022). İstiklal Marşı'nın yazıldığı mekân Taceddin Külliyesi. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 18, 79-87.
- Kuneralp, S. (1990). Orta Anadolu'da kıtlık. *Tarih ve Toplum*, 13(6), 54-56.
- Lynch, K. (2010). *Kent imgesi*. (Çev. İ. Başaran). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). Dâvûd Paşa. N. Akbayer (Yay. Haz.) *Sicill-i Osmanî 2* içinde (s. 408). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). Gâlib Said Mehmed Paşa. N. Akbayer (Yay. Haz.) *Sicill-i Osmanî 2* içinde (s. 544). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). İzzet Mehmed Paşa. N. Akbayer (Yay. Haz.) *Sicill-i Osmanî 3* içinde (s. 850). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). Rüstem Ebubekir Paşa. N. Akbayer (Yay. Haz.) *Sicill-i Osmanî 5* içinde (s. 1401). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). Rüşdi Mehmed Paşa. N. Akbayer (Yay. Haz.), *Sicill-i Osmanî 5* içinde (s. 1405-1406). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). Sırrî Paşa. N. Akbayer (Yay. Haz.) *Sicill-i Osmanî 5* içinde (s. 1507). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). Vecihî Mehmed Paşa. N. Akbayer (Yay. Haz.) *Sicill-i Osmanî 5* içinde (s. 1655). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1984). 19. yüzyıl Ankara'sına demiryolunun geliş, hinterlandının ve hinterlanddaki üretim eylemlerinin değişimi. E. Yavuz ve Ü. N. Uğurel (Der.), *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirileri* içinde (s. 209-221). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Özcan, A. (2007). Redif. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 34) içinde (s. 524-526). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Özdemir, R. (1986). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, N. (2010). Tâceddin Dergâhı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 39) içinde (s. 339-341). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, N. (2014). Hatt-ı hümayun ve vakfiyelere göre Ankara Mevlevihanesi. A. Karaismailoğlu (Ed.), *Mevlana araştırmaları* içinde (s. 31-81). Akçağ Yayınları.
- Saydam, A. (1993). Orta Anadolu'daki aşiretlerin iskânı (1839-1853), *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a armağan* içinde (s. 228-256). Akademi Kitabevi.
- Seçkin, A. (2010). Türkiye'deki önemli mevlevihaneler ve mevlevihanelerin yaşatılmasında vakıflar genel müdürlüğünün rolü. *Dünyada Mevlânâ izleri uluslararası sempozyum bildirileri* içinde (s. 1-45). Selçuk Üniversitesi.
- Sönmez, A. (2006). Zaptiye teşkilatının düzenlenmesi (1840-1869). *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39, 199-219.
- Söylemez, A. (2016). *Reşid Paşa divanı*. (Tez no. 440985) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Tanman, B. (1996). Hacı Bayram-ı Veli külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 14) içinde (s. 448-454). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taşbaş, E. (2017). Bosna muhacirlerinin Anadolu'da iskânları (1860-1908). *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 72-91.
- Tekemen Altındaş, E. (2016). *XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ankara*. (Tez no. 445858) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Tekemen Altındaş, E. (2018). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan kuraklığın Ankara'ya yansımaları. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 24, 1-13.
- Tekemen Altındaş, E. (2021). XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ankara'da demiryolu ulaşımı. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 21-32.
- Unat, F. R. (1994). *Hicrî tarihleri miladî tarihlere çevirme kılavuzu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzun, S. (2020). *Trabzonlu hazinedar-zâde Ağâh Osman Paşa divanı*. (Tez no. 624157) [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Yavuz, O. ve Alakuş, B. (2024). Ankara idadi ve sultani mektepleri. *Türk yurdu Ankara II* içinde (s. 249-273). Türk Yurdu Yayınları.
- Yeşil, Ş. (2013). *Çerkezizâde Mehmet Tevfik Efendi ve kasâid-i Tevfik'i*. (Tez no. 336548) [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Yenişehirlioğlu, F. ve Çerçioğlu Yücel, G. (2018). *Tarihi dokumak: Bir kentin gizemi sof*. VEKAM Yayınları.
- Yılmaz, S. (2010). *Câzib divanı*. (Tez no. 271276) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Zilif, T. (2019). *Dursun Ahmed Nâtiki divanı: inceleme, metin*. (Tez no. 578420) [Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>